

Q U E E S T E 20

2013 / 1

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Queeste

Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Redactie/Editors

Suzan Folkerts (Rijksuniversiteit Groningen)

Renée Gabriël (Radboud Universiteit Nijmegen)

Samuel Mareel (Universiteit Gent)

Dirk Schoenaers (University College London)

drs. Renée Gabriël, RU, Afdeling Nederlandse Taal en Cultuur

Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, Nederland

r.gabriel@let.ru.nl

Recensieredactie/Book review editors

Elisabeth de Bruijn (Universiteit Antwerpen)

Judith Keßler (Radboud Universiteit Nijmegen)

dr. Judith Keßler, RU, Afdeling Duitse Taal en Cultuur

Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, Nederland

j.kessler@let.ru.nl

Redactieraad/Editorial board: Wim van Anrooij (Universiteit Leiden), Adrian Armstrong (University of London), André Bouwman (Universiteit Leiden), Herman Brinkman (Huygens ING, Den Haag), Godfried Croenen (University of Liverpool), Carla Dauven-van Knippenberg (Universiteit van Amsterdam), W.P. Gerritsen (Universiteit Leiden), Hermina Joldersma (University of Calgary), Orlanda S.H. Lie (Universiteit Utrecht), Thom Mertens (Universiteit Antwerpen), Johan Oosterman (Radboud Universiteit Nijmegen), Dieuwke van der Poel (Universiteit Utrecht), Bart Ramakers (Rijksuniversiteit Groningen), Remco Sleiderink (Hogeschool-Universiteit Brussel), Helmut Tervooren (Universität Duisburg-Essen), Paul Wackers (Universiteit Utrecht), Geert Warnar (Universiteit Leiden), Frank Willaert (Universiteit Antwerpen)

Abonnementen

Regulier €33,-; studenten, AIO's en OIO's €23,-; instellingen €44,- (telkens per jaargang, incl. verzendkosten). Abonnees buiten de Benelux wordt €7,- verzendkosten in rekening gebracht. Voor collectieve abonnementen van meer dan tien exemplaren geldt een korting van 25%. Een jaargang telt 2 nummers en 96 blz. per nummer.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

telefoon 035-6859856, telefax 035-6836557, E-mail info@verloren.nl

rekening Postbank 4489940

postrekening België 000-1638529-05

postrekening Duitsland 866 14-661 BLZ 590 100 66

Auteursrechten

Met uitzondering van de samenvattingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *With the exception of the summaries no part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

Het handschrift-Van Hulthem in vergelijkend perspectief

*Over het nummeren van de teksten en het tellen van de verzen**

DANIËL ERMENS

Er zijn weinig handschriften met Middelnederlandse teksten waarover meer inkt gevloeid is dan het handschrift-Van Hulthem. Met name in de jaren negentig van de twintigste eeuw beleefde het onderzoek naar deze codex, die gevuld is met een mengeling van lange en korte vers- en prozateksten van uiteenlopende inhoud, een hausse. Dit resulteerde in 1999 in een tentoonstelling met bijbehorende catalogus, een integrale kritische editie, een facsimile-editie, een repertorium op de inhoud van de codex en een congresbundel.¹ Mede dankzij de restauratie van het handschrift, die tussen 1995 en 1999 plaatsvond, en de publicatie in 2000 van Herman Brinkmans onderzoek naar de herkomst van deze omvangrijke compilatie Middelnederlandse teksten, konden de datering en de lokalisering van het handschrift-Van Hulthem scherper worden gesteld: het handschrift moet ca. 1405-1408 in de omgeving van Brussel (Sint-Jans Molenbeek) zijn ontstaan.² Volkomen terecht werd in veel van voornoemde publicaties gewezen op het belang van deze codex voor de kennis over en de studie van de Middelnederlandse literatuur. Om dat belang te onderstrepen werd er meerdere keren getracht om het handschrift met een flitsende naam te karakteriseren: 'de Nachtwacht van de Middelnederlandse letteren', 's Levens felheid in één band' of 'het Wonder van Molenbeek'.³ Ook de onderscheiding in 1999 van de Vlaamse Gemeenschap tot 'Cultureel Ambassadeur van Vlaanderen' past perfect in dit overzicht. Deze 'eretitels' benadrukken echter niet alleen het belang van het handschrift, maar ook een uniciteit die het zou kenmerken. Dat deze codex met 214 genummerde teksten, geschreven in twee kolommen van 44 à 47 regels op oorspronkelijk ten minste

* Deze publicatie is een resultaat van het project 'The Dynamics of the Medieval Manuscript: Text Collections from a European Perspective' (www.dynamicsofthemedievalmanuscript.eu), dat financieel wordt ondersteund door het HERA Joint Research Programme (www.heranet.info) en de Europese Unie FP7 2007-2013. Ik bedank Bart Besamusca en Paul Wackers (Utrecht) voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel, evenals de referenten van *Queeste*. Daarnaast wil ik Herman Brinkman hartelijk bedanken voor het beschikbaar stellen van ongepubliceerd onderzoek naar het handschrift-Van Hulthem (waarnaar wordt verwezen in Brinkman 2000, 42 n. 19 en 21). In het vervolg zal ik dit onderzoek aanduiden als Brinkman 1999. Een groot aantal van de Middelnederlandse voorbeelden die ik in dit artikel bespreek zijn ook door hem opgemerkt.

1 Respectievelijk: Jansen-Sieben 1999, Brinkman & Schenkel 1999, Handschrift-Van Hulthem 1999, Jungman & Voorbij 1999 en Jansen-Sieben & Van Dijk 1999. Enkele andere belangrijke publicaties over het handschrift uit de periode 1990-1999 zijn Van Anrooij & Van Buuren 1991, Van Dijk e.a. 1992 en Jungman & Van Gijsen 1995.

2 Voor de restauratie: Watteeuw & Peckstadt 1999, 133-135. Voor de datering (op basis van de watermerken): Brinkman & Schenkel 1999, 42-47 (en de tabel op p. 48-49). Voor de lokalisering: Brinkman 2000. Na Brinkman 2000 zijn er niet veel publicaties meer verschenen over het handschrift-Van Hulthem. Genoemd kunnen worden Van Anrooij 2008, Van Anrooij 2009 en Kestemont 2010 (vgl. Pleij 2007, 58-67 en Van Oostrom 2013, 10-13).

3 Respectievelijk komen deze 'eretitels' uit Truwanten 1987, 10; Van Anrooij & Van Buuren 1991, 198 en Brinkman 2000, 37. Naast deze benamingen zijn nog andere omschrijvingen te vinden: Van Daele 1999, 96 noemt het bijvoorbeeld 'het Brusselse paradehandschrift Van Hulthem', terwijl Van Dijk 1999, 112 het aanprijst als 'één der vlaggeschepen van de Middelnederlandse letterkunde'.

278 papieren bladen van circa 26,2 x 19,8 cm, een unicum is onder de overgeleverde handschriften met Middelnederlandse teksten, valt niet te betwijfelen.⁴ Maar we moeten voorzichtig zijn dat we de huidige uniciteit niet op het verleden projecteren. De wens om te begrijpen waarom dit handschrift is zoals het is, om de code ervan te kraken, heeft er tot nu toe voor gezorgd dat de aandacht in het onderzoek vaak gericht was op de aspecten die de codex voor ons bijzonder maken, zonder voldoende oog te hebben voor de middeleeuwse realiteit. In deze bijdrage wil ik daarom vanuit een vergelijkend perspectief proberen om meer te weten te komen over de middeleeuwse toepassing van enkele ‘bijzondere aspecten’ uit het handschrift-Van Hulthem om op deze manier het handschrift beter te begrijpen. Hiervoor heb ik twee elementen gekozen die als typerend voor de codex bekend staan: het nummeren van de teksten en het noteren van het aantal verzen onder de versteksten.

Het nummeren van de teksten

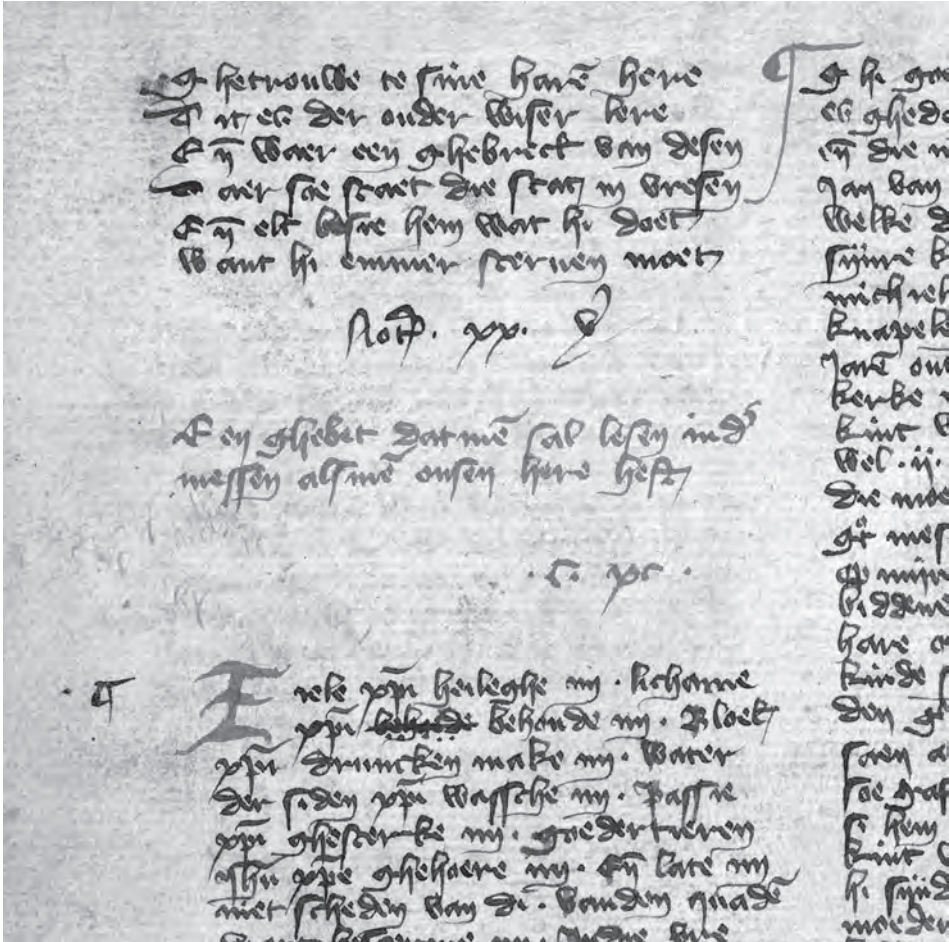
Met rode inkt heeft de kopiïst van het handschrift-Van Hulthem de teksten in zijn codex van een opschrift en een nummer voorzien. Van de 214 aangebrachte nummers zijn er door beschadiging van het handschrift een aantal verloren gegaan: behalve de acht bladen van het volledige eerste katern, waarin de eerste tekst en het begin van de tweede tekst hebben gestaan, zijn ook de bladen waarop de nummers 199, 200 en 210 stonden ooit uit het handschrift verwijderd.⁵ De meeste nummers gelden voor een enkele tekst, maar een aantal nummers heeft betrekking op meerdere teksten, meestal een serie korte spreuken, of op een combinatie van twee toneelteksten: een abel spel en een sotternie. Hoewel de nummers zeer waarschijnlijk gelijktijdig met de opschriften zijn aangebracht, zijn in het handschrift enkele veranderingen in de notering ervan waar te nemen. Tot en met tekst 43 (f. 47v) wordt het Romeinse cijfer na een kleine witruimte achter het opschrift geschreven. Vanaf tekst 44 tot en met 107 (f. 47v-87r) wordt de witruimte vaak opgevuld met een horizontale rode lijn. Vanaf tekst 89 (f. 74v) een enkele keer en vanaf tekst 108 (f. 87v) als regel wordt het cijfer onder het opschrift geplaatst (afb. 1).

Door het beperkte voorkomen van handschriften met genummerde Middelnederlandse (vers)teksten is de functie van de nummering tot nu toe onzeker gebleven. Er zijn wel meerdere handschriften bekend met lange Middelnederlandse versteksten die zijn opgebouwd uit genummerde kapitels – aan het eind van de veertiende eeuw zien we dit bijvoorbeeld in het Oxfordse Boendale-handschrift in de *Melibeus*, *Jans Teesteye* en *Dat boec vander wraken*.⁶ In deze handschriften met genummerde kapitels

⁴ Brinkman & Schenkel 1999, 34 (afmetingen), 50 (regels) en 41 (omvang). Er zijn minstens 37 bladen verloren gegaan.

⁵ Voor een beschrijving van de schade aan het handschrift, zie Brinkman & Schenkel 1999, dl. I, 33-42. Op p. 35-36 tonen ze aan dat op basis van een katernsignatuur *m* in de marge van het eerste blad van het huidige elfde katern (f. 80r) afgeleid kan worden dat er slechts één katern vooraan verloren is gegaan. De *m* is de twaalfde letter in het middeleeuwse alfabet.

⁶ Oxford, Bodleian Library, Marshall 29. Het gebruik is echter al ouder. Het oudste Middelnederlandse voorbeeld is te vinden in het handschrift van het Kopenhaagse *Leven van Lutgart* (Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, N.K.S.

Afb. 1 Detail van Brussel, KB, 15589-623, f. 188v. Onder het rode opschrift staat in Romeinse cijfers het getal 190. Boven het opschrift staat te lezen: 'Nota XX verse'. (Foto: Brussel, Koninklijke Bibliotheek).

lijkt de nummering het vereenvoudigen van het zoeken naar een bepaald onderdeel van de tekst tot doel te hebben. Door middel van een inhoudstafel waarin alle kapitels met hun nummer zijn opgenomen, kan de gebruiker het juiste deel van de tekst sneller vinden.⁷ Ook voor de nummering in handschriften met genummerde korte teksten zou zo'n functie verondersteld kunnen worden. Toch heeft het tot 1996 geduurd voordat de nummering in het handschrift-Van Hulthem in verband werd gebracht met een inhoudstafel. Hans Kienhorst stelde toen het volgende: 'De tekstnummering wijst er [...] op, dat de kopiist in een inhoudsopgave had voorzien, die aan het verloren gegane begin van de codex gestaan moet hebben.'⁸ Een jaar later viel Jos

168 qu.). Vgl. Biemans 1997, I, 154-155 voor Jacob van Maerlants *Spiegel historiael* en *Rijmbijbel*.

⁷ Biemans 1997, dl. I, 154.

⁸ Kienhorst 1996, 47. Overigens, in dezelfde bundel merkt redacteur Gerard Sonnemans op: 'Als er iets bijzonder

Biemans hem – voorzichtiger formulerend – bij: ‘Een andere methode om de weg te vinden in een verzamelcodex moet men aannemen ten aanzien van [...] het vermaarde Handschrift-Van Hulthem, waarin de kopiist elke tekst van een nummer voorzien heeft. Het is goed voorstelbaar dat voorin de codex een inhoudsoverzicht was geschreven met daarbij de nummers van de stukken. Helaas is het begin van de codex defect, zodat het bij een vermoeden moet blijven.’⁹

Een inhoudstafel voorin het handschrift-Van Hulthem kunnen we ons op twee manieren voorstellen: de inhoudstafel maakte deel uit van het eerste, verloren, katern van de codex, of was in een apart katern geschreven, voorafgaand aan het eerste katern.¹⁰ Voor zo’n extra katern zou minstens een bifolium nodig zijn geweest om alle teksten op te vermelden, afhankelijk van de vormgeving van de inhoudstafel. Hij kon namelijk geschreven zijn in één brede kolom, of in twee smallere kolommen en met een of twee regels per tekst.

Hoewel we dus eenvoudig een beeld van een inhoudstafel kunnen vormen voor een handschrift met een groot aantal genummerde korte teksten, is het bewijs dat ze bestaan hebben beperkt. Noch Kienhorst, noch Biemans noemt voorbeelden. Hiervoor moeten we buiten het Nederlandse taalgebied kijken. Er zijn namelijk twee handschriften bekend met genummerde Middelhoogduitse teksten waarin een contemporaine inhoudstafel is opgenomen die ook de nummering weergeeft. Voordat ik deze twee voorbeelden bespreek, wil ik eerst aan de hand van twee Nederlandstalige en een Franstalig voorbeeld aantonen dat het gebruik van genummerde teksten breder verspreid was dan tot nu toe werd aangenomen.¹¹

Het nummeren van teksten blijkt in handschriften met Middelnederlandse teksten niet exclusief voor te komen in het handschrift-Van Hulthem. Er zijn namelijk nog twee andere handschriften aan te wijzen waarin sporen van tekstnummering te vinden zijn. Deze handschriften zijn echter fragmentarisch overgeleverd, waardoor de interpretatie ervan bemoeilijkt wordt.¹² Beide nog weinig bestudeerde, veertiende-eeuwse fragmenten tonen aan dat tekstnummering in middeleeuwse meerteksthandschriften een ruimere verspreiding kende dan op basis van één (nagenoeg) volledig

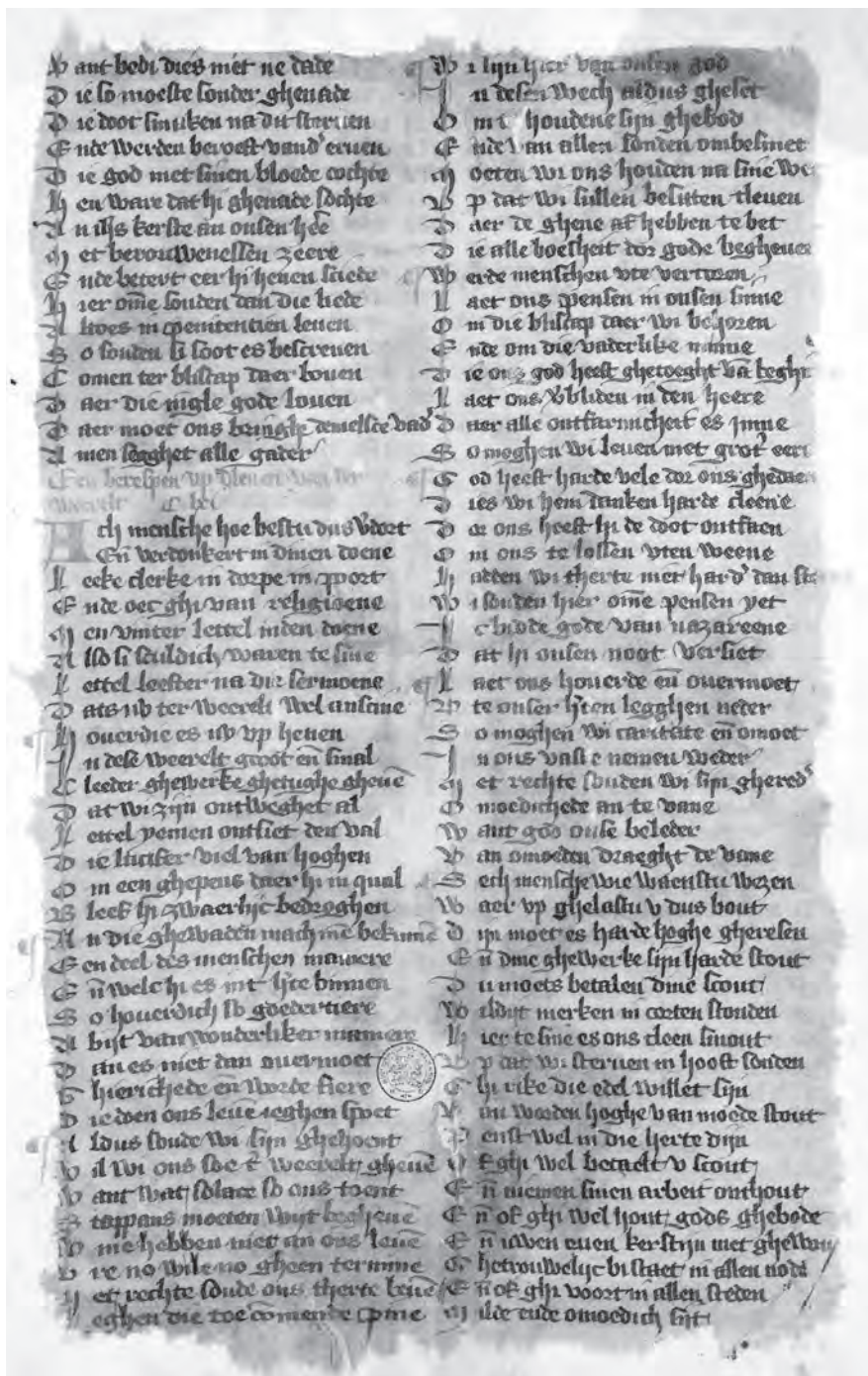
is aan de opschriften in dit handschrift, dan is dat het gegeven dat ze vergezeld gaan van de voornoemde nummers.’ Het accent op ‘iets’ is van Sonnemans (zie Sonnemans 1996, 67).

⁹ Biemans 1997, dl. I, 173.

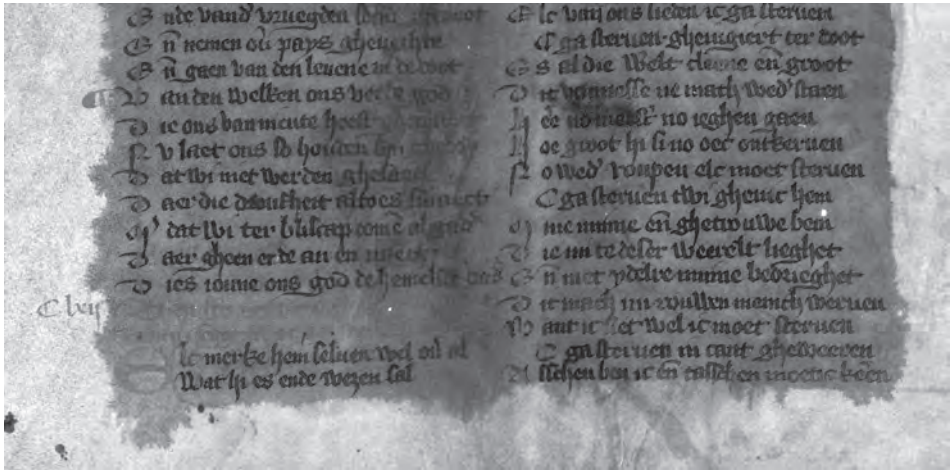
¹⁰ Uiteraard bestaat ook de mogelijkheid dat er achterin de codex een inhoudstafel was opgenomen. Een voorbeeld van een handschrift met een inhoudstafel achterin, in de hand van de kopiist in een toegevoegd katern, is het Berlijnse Grote en Kleine Sielentroest-handschrift (Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. Germ. Fol. 1027). Deze inhoudstafel verwijst naar de opening waarop een kapittel begint.

¹¹ Voor het Engels heb ik tot nu toe geen bruikbaar voorbeeld kunnen vinden. Enkel in het Vernon Manuscript (Oxford, Bodleian Library, Ms. Eng. Poet. a.1) heb ik in de inhoudstafel een nummering aangetroffen (per tekst, soms per groep teksten), maar de corresponderende nummers ontbreken bij de teksten in het handschrift. Ik bedank Gareth Griffith (Bristol) voor dit voorbeeld. Afbeeldingen via: <http://www.bodleian.ox.ac.uk/about/exhibitions/online/vernon> (4 januari 2013).

¹² Het vroegste volledige Nederlandse handschrift waarin losse teksten worden genummerd ten behoeve van een inhoudstafel is de Refreinenbundel van Jan van Stijevoort uit 1524 (Berlin, SBB-PK, Ms. Germ. Qu. 651). Dit handschrift telt 258 genummerde versteksten (refreinen, rondelen, e.d.) op 352 papieren bladen (ca. 20,0 x 13,8 cm). Het gaat hier om een redelijk homogene verzameling teksten, in tegenstelling tot de mengeling van religieuze en wereldse vers- en prozateksten die het handschrift-Van Hulthem bevat. Het doel lijkt het samenbrengen van een bepaald oeuvre te zijn geweest. Ik werd op dit handschrift gewezen door een referent van *Queeste*, waarvoor mijn hartelijke dank. Voor een editie zie: Lyna & Van Eeghem 1929-1930.

Afb. 2 Gent, UB, 1591, f. 1r. Achter het opschrift, in de linkerkolom, staat in romeinse cijfers het getal 161. (Foto: Gent, Universiteitsbibliotheek).

Afb. 3 Detail van Gent, UB, 1591, f. 1v. In de linkermarge, naast het opschrift, staat in romeinse cijfers het getal 162. (Foto: Gent, Universiteitsbibliotheek).

handschrift kon worden vermoed.¹³ Tevens blijkt uit de bewaard gebleven tekstnummers op deze fragmenten (respectievelijk nr. 162 en nr. 139), dat verondersteld mag worden dat er in het Nederlandse taalgebied in de (ruime) veertiende eeuw meerdere omvangrijke meerteksthandschriften hebben bestaan, waarin veel korte (vers) teksten bijeen waren gebracht. Het handschrift-Van Hulthem is in dat opzicht geen eenling geweest.

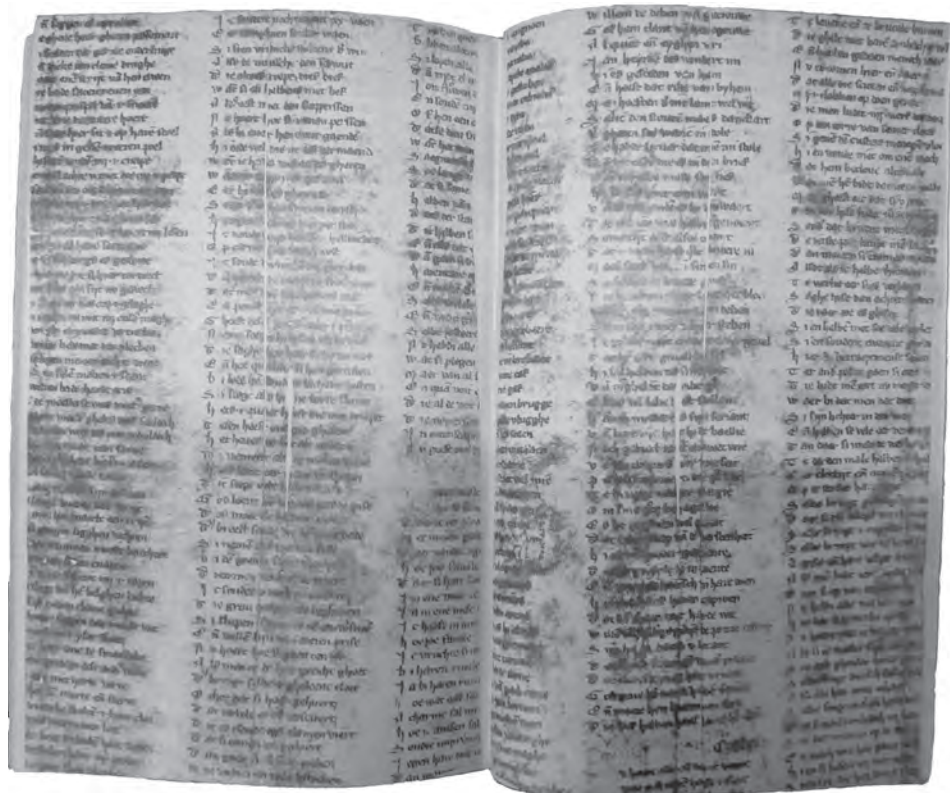
Het eerste fragment wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Gent onder signatuur 1591.¹⁴ Dit perkamenten tweekoloms blad (30,7 x 23,1 cm, 50 rr., textualis) uit de tweede helft van de veertiende eeuw en afkomstig uit Oost-Vlaanderen bevat drie verschillende versteksten, die door de BNM getypeerd worden als *ars moriendi*.¹⁵ In kolom 1ra vinden we een opschrift waarachter het nummer CLXI wordt vermeld (afb. 2) en in kolom 1va staat in de marge voor het opschrift het nummer CLXII (afb. 3). Aangezien de nummers geen vaste positie hebben ten opzichte van het opschrift, zouden ze later kunnen zijn toegevoegd. De verschillen in het schrift van de nummers en de opschriften zijn echter minimaal, waardoor het voor de hand ligt dat de toevoeging contemporain is, mogelijk zelfs aangebracht door de rubricator van het handschrift.¹⁶ We treffen op dit blad dus het einde van tekst 160, tekst 161 in zijn geheel en het begin van tekst 162 uit een omvangrijke tekstcollectie aan. Hoewel het

¹³ De term 'meerteksthandschrift' is geïntroduceerd door Jan Willem Klein (zie Klein 1995, 18 en 23–26). Deze term is neutraler dan de term 'verzamelhandschrift' en kan zonder betekenisverlies of verwarring worden vertaald in 'multi-text codex'.

¹⁴ Dit fragment wordt ook opgemerkt in Brinkman 1999.

¹⁵ BNM geraadpleegd op 1 oktober 2012. Het volledige fragment is in 1844 uitgegeven door Jan Frans Willems (Willems 1844, 452–453). Ik bedank Erik Kwakkel voor zijn datering van dit fragment (datering BNM: 1350; datering Willems 1844: 1400) en Evert van den Berg voor zijn taalanalyse (de BNM geeft geen lokalisering).

¹⁶ De nummers zijn met iets spitsere pen aangebracht dan de opschriften. Voor de rubricatie en de hoofdstek zijn twee verschillende handen verantwoordelijk.

Afb. 4 Cuvelier-fragment, f. 51v (links) en f. 51r (rechts). Onderaan in de middenkolom van f. 51r is een onbeschreven regel zichtbaar met daarin in romeinse cijfers het getal 139. (Foto: Auteurs – Met toestemming van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Literatuur, Gent).

blad met reagens is bewerkt, is de tekst goed te lezen. De lichte marges, waarop geen reagens is aangebracht, steken af tegen de donkere schriftspiegel en bevatten geen sporen van middeleeuwse foliëring. De drie teksten zijn unica in het Middelnederlands. Enkel van tekst 162 is aangetoond dat het een vertaling betreft van een Frans-talig *vado mori*-gedicht.¹⁷

De huidige bewaarplaats van het andere fragment met tekstnummering, in het begin van de twintigste eeuw nog in bezit van Joseph Cuvelier, is helaas onbekend.¹⁸ Dit Cuvelier-fragment (afb. 4), dat kort na 1325 wordt gedateerd, wordt gevormd door twee zwaar gehavende stroken perkament (gebruikt als maculatuur) van één blad uit een driekoloms handschrift (ca. 26 x ca. 12,5 cm [oorspronkelijk minstens 31,8 x 22,5 cm], 54 rr., textualis) en werd in 1928 beschreven en uitgegeven door Cuvelier.¹⁹ Ge-

¹⁷ Deze identificering is gedaan door Vanderheijden 1932, 95–96. Tekst 161 is opgenomen in het repertorium van Dini Hogenelst, waar hij een betogende religieuze sproke wordt genoemd (Hogenelst 1997, dl. I, 224, n. 229 en dl. II, R331).

¹⁸ Dit fragment wordt ook opgemerkt in Brinkman 1999.

¹⁹ Cuvelier 1928. In eerdere publicaties werd het fragment ook aangeduid als het Bamps van Hasselt-fragment.

lukkig plaatste hij bij zijn beschrijving ook een zwart-wit foto, zodat we toch een redelijke indruk hebben van het uiterlijk van het blad.²⁰ Ongeveer in het midden van kolom rb/vb is het blad in de lengte doorgesneden. Beide delen sluiten zonder veel tekstverlies nog op elkaar aan. Er is wel aanzienlijk tekstverlies aan de linker- en de rechterzijde van het fragment, aangezien aan beide zijden zowel kolom a als kolom c zijn besnoeid. Van kolom ra/vc is zelfs minder dan de helft bewaard gebleven. Op basis van Cuveliers beschrijving van het blad en zijn editie van de teksten kan worden afgeleid dat de afgebeelde foto niet het volledige fragment weergeeft. Van elke kolom ontbreken de laatste een à twee verzen op de afbeelding, en we mogen aannemen dat er nog een (deel van de) bovenmarge bewaard was gebleven, aangezien Cuvelier opmerkt: ‘Op bladzijde 1, strook 2, bemerkt men als paginering de cijfers LI, hetgeen aanduidt dat ons blad het 51e van het gansche handschrift uitmaakt.’²¹ Of er hier sprake is van een contemporaine of een later toegevoegde foliëring is jammer genoeg niet te controleren.

Wel zichtbaar op de foto is de tekstnummering: onderaan kolom 51rb is tussen twee teksten een regel onbeschreven gelaten en aan de rechterkant van die regel is nummer CXXXIX te lezen. Cuvelier ging er vanuit dat het fragment twee kapitels uit een rijmkronek bevat, maar het betreft drie kortere versteksten. In (de besnoeide) kolom 51vc is namelijk evenals in kolom 51rb nog net een witregel waarneembaar. De eerste woorden van de voorgaande zin lijken tot een slotformulering te behoren: ‘Nu geeft ons di...’ en na de witregel valt op dat een zin enkele malen voorkomt: ‘Ho jo favele...’, wat op een liedtekst lijkt te duiden.²² Het Brabantse Cuvelier-fragment bevat dus het einde van tekst 138 (over de recente Brugse opstand tegen de Vlaamse graaf, ca. 1327), tekst 139 in zijn geheel (een contemporaine satire op de Brusselse textielarbeiders) en het begin van tekst 140.²³

Constant Bamps uit Hasselt was de negentiende-eeuwse verzamelaar die het fragment in 1895 aan Joseph Cuvelier heeft gegeven. Op basis van de beschrijving van Cuvelier kan worden afgeleid dat zijn vermelding van de hoogte van het blad in ieder geval betrekking heeft op de bovenmarge (zoals in het vervolg zal blijken) en het beschreven gedeelte van het blad. Of er ook een ondermarge bewaard is gebleven, vermeldt hij nergens en kan evenmin aan de hand van de afbeelding worden bepaald. Onderzoek naar bladformaten van middeleeuwse handschriften (vgl. Biemans, 1997, dl. I, 137-143) heeft aangetoond dat de gemiddelde verhoudingen tussen bladhoogte en -breedte kunnen worden weergegeven met de formule $a:\sqrt{2}$ (hoewel drie- en vierkolomse handschriften iets breder blijken te zijn (Biemans 1997, dl. I, 141)). Hanteren we deze verhouding tussen bladhoogte en -breedte voor dit fragment, dan verwachten we bij de opgegeven hoogte van 26 cm een oorspronkelijke bladbreedte van ca. 18,4 cm. Dit is te smal, want de breedte van de drie kolommen moet al ca. 18 cm beslaan hebben: de breedte van het fragment bedraagt 12,5 cm voor één volledige en twee besnoeide (ongeveer halve) kolommen, dus elke volledige kolom was ongeveer 6 cm breed. Zo blijft er dus geen ruimte over voor zijmarges en mogen we aannemen dat het blad dus hoger geweest zal zijn dan 26 cm. Bij een breedte van, voorzichtig geschat, 22,5 cm hoort bijvoorbeeld al een hoogte van 31,8 cm.

20 Door de beschadiging van de inkt en de kwaliteit van de afdruk laat de leesbaarheid van de tekst te wensen over. Beide zijden van het blad zijn naast elkaar afgebeeld, waarbij echter de versozijde links en de rectozijde rechts is geplaatst.

21 Cuvelier 1928, 1040.

22 Willem van Eeghem heeft in 1958 ook al opgemerkt dat de laatste regels op het fragment tot een liedtekst behoren, maar beschouwt ze als onderdeel van de voorgaande tekst: de personages heffen een straatliedje aan (zie Van Eeghem 1958-1963, dl. I, 103-113, i.c. 112). Hogenelst 1997, dl. II, R1 gaat uit van drie teksten (ze geeft als expliciet van tekst 139 de laatste woorden voor de witregel), terwijl Pleij 2000, 142 de tekst onder de witregel wel bij de voorgaande tekst telt.

23 Over tekst 139 is vooral gepubliceerd door Herman Pleij (Pleij 1988, 155-158; Pleij 2000, 142-143; Pleij 2007,

Het derde voorbeeld van een handschrift met genummerde teksten is eveneens afkomstig uit de Nederlanden, maar is geschreven in het Frans. Deze codex, afkomstig uit Vlaanderen en ooit in het bezit gekomen van de Bourgondische hertogen, bevat een inventieve manier van nummeren. Het gaat om handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 9411-26, een rijkelijk verluchte perkamenten tweekolommer van 141 folia (38,5 x 26,5 cm, 40 rr., textualis) uit de tweede helft van de dertiende eeuw die veertig genummerde korte versteksten bevat, o.a. van Ruteboeuf, Baudouin de Condé, de Reclus de Molliens en Raoul de Houdenc.²⁴ De nummering in dit handschrift – niet aangebracht door de kopiïst, maar volgens mij nog wel dertiende-eeuws – staat niet bij de tekst, zoals in de voorgaande voorbeelden, maar rechts boven in de hoek van de rectozijde van elk blad, de plaats waar men een moderne foliëring verwacht.²⁵ Bij het bekijken van de eerste drie folia met tekst (f. 2r-4r) lijkt het aanvankelijk om een romeinse foliëring te gaan: X, XI en XII volgen elkaar netjes op. Maar op het vierde tot en met het zevende blad (f. 5r-8r) wordt het nummer XII herhaald en pas op f. 9r, waar de volgende tekst uit het handschrift begint in de linkerkolom, verschijnt XIII. Het nummer bovenaan de rectozijde van het blad is dus het nummer van de tekst waarmee de rectozijde eindigt (afb. 5). Op deze efficiënte manier weet de gebruiker altijd welk tekstnummer hij/zij voor zich heeft wanneer het boek wordt opengeslagen om een bepaalde, genummerde tekst te zoeken. In het handschrift-Van Hulthem is dat soms niet het geval, omdat er bij langere teksten op meerdere bladen achter elkaar geen nummer te vinden is.

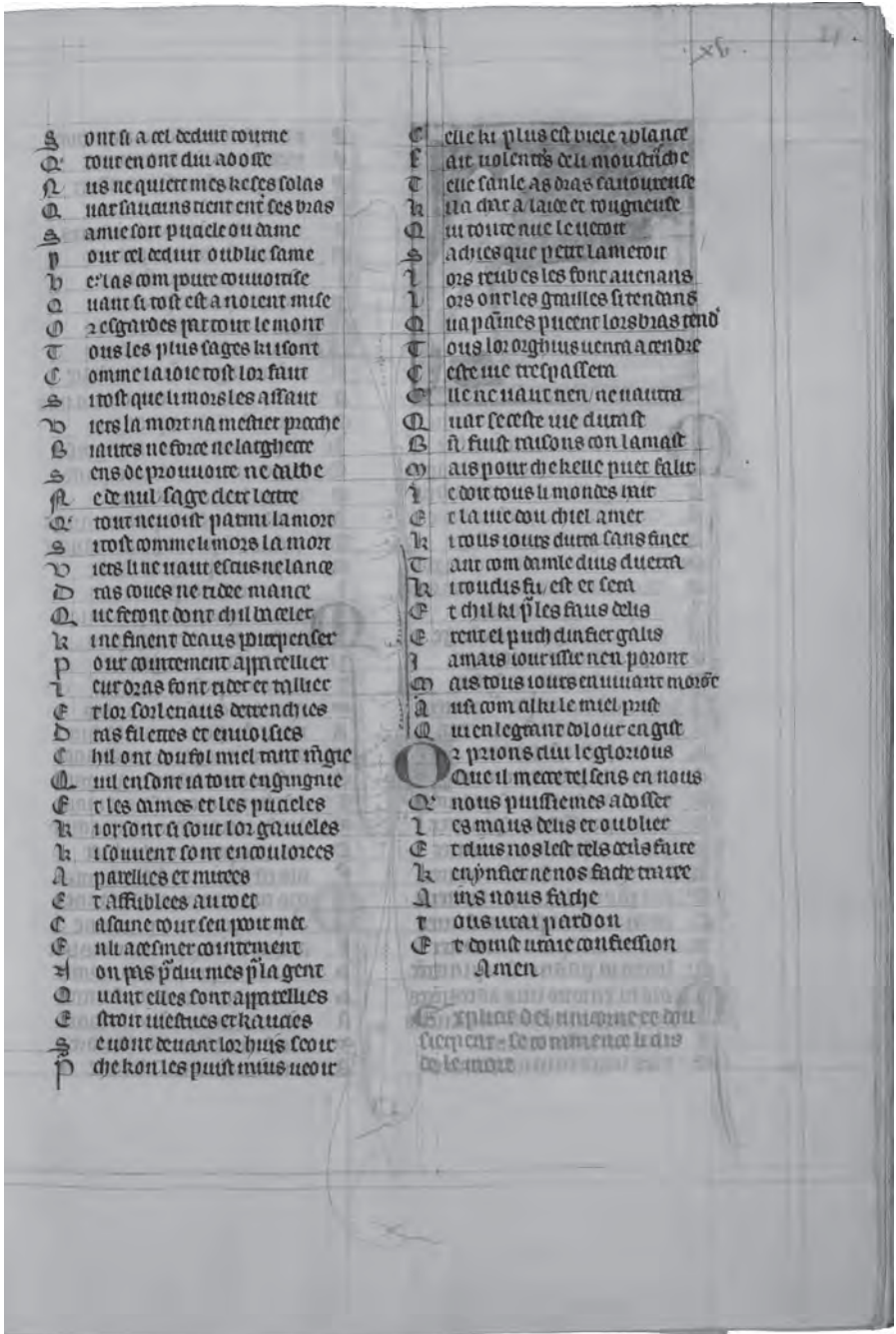
Net als in bovengenoemde fragmenten en het handschrift-Van Hulthem zijn in dit handschrift geen sporen van een inhoudstafel terug te vinden, aangezien het begin van de codex verloren is gegaan. De nummering begint pas met nummer X en loopt door tot en met nummer XLIX. Tekst 10 begint bovenaan het eerste blad van het (complete) eerste katern (f. 2ra), wat betekent dat tekst 9 (onderaan) op de verloren voorgaande pagina gestopt zal zijn. Een dergelijke tekstovergang die samenvalt met een katerngrens kan duiden op twee blokken of op twee codicologische eenheden.²⁶ In het eerste geval zouden er dus nog een aantal katernen met negen teksten en eenzelfde lay-out vooraf zijn gegaan aan het bewaard gebleven gedeelte, terwijl het in het tweede geval om twee onafhankelijk van elkaar ontstane delen zou gaan

96-100). Ik bedank Evert van den Berg voor zijn analyse van de schrijftaal van dit fragment.

²⁴ Voor dit voorbeeld bedank ik Hannah Morcos (Londen). Het handschrift is onder andere uitvoerig beschreven in Gaspard & Lyna 1984, dl. I, 202-205 (nr. 87) en Van Hoorebeeck 2000, 134-142. De nummering in dit handschrift loopt van X tot en met XLIX, maar bevat enkele fouten, zie Van Hoorebeeck 2000, 138. Voor het Frans is mij voorlopig slechts één ander handschrift bekend met later toegevoegde tekstnummering: Parijs, Bibliothèque Nationale de France, Fr. 375. Helaas heb ik geen enkele reproductie van dit handschrift kunnen vinden om de tekstnummering, vermeldt in Hasenohr 1999, 43-44, te controleren. Ik bedank Rachel Sweet (Londen) voor het delen van haar autopsiebeschrijving van dit handschrift.

²⁵ Ik baseer mijn datering van de nummering op de vorm van de *v*: de aanzet van de eerste poot, een krul naar links, bevindt zich boven de letter (zie Biemans 1997, dl. I, 191).

²⁶ Een codicologische eenheid bevat een afgeronde tekst of tekstreeks (tenzij het handschrift defect is), waarbij het einde van de teksten samenvalt met het einde van een katern. Binnen een codicologische eenheid komen een of meerdere blokken voor. Bij een blok vallen teksteinde en katerneinde eveneens samen, maar het bevat geen afgesloten tekst(reeks). Voor meer uitleg: Gumbert 2004, 12-16 (en 35 voor de definities). In dit voorbeeld (en de voorbeelden hierna) kan het samenvallen van tekst- en katerngrens ook op toeval berust hebben. Omdat we hier te maken hebben met een onafgesloten tekstreeks, tel ik elk deel dat zo is ontstaan als blok.

Afb. 5 Detail van Brussel, KB, 9411-26, f. 21r. Rechtsboven de tekst staat in romeinse cijfers het getal 15. Onderaan de rechterkolom eindigt de veertiende tekst en begint de vijftiende. De miniatuur aan het begin van de tekst staat op de versozijde en schijnt door het perkament heen. (Foto: Brussel, Koninklijke Bibliotheek).

waarbij de lay-out waarschijnlijk iets afwijkt. Het begin van de eerste bewaarde tekst blijkt niet opvallend anders te zijn weergegeven dan die van de er op volgende teksten: geen grote initiaal, noch een opschrift (zoals er ook boven tekst 11 en 12 geen opschrift staat).²⁷ Waarschijnlijk ging het dus om twee blokken, want als dit het begin van een codicologische eenheid was, mocht er hier, in dit luxueuze handschrift, een uitbundiger versiering verwacht worden.

Voorbeelden van meerteksthandschriften met genummerde teksten, waarin wel een inhoudstafel bewaard is gebleven, zijn mij alleen bekend uit het Middelhoogduitse taalgebied. In de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen wordt bijvoorbeeld een handschrift met 271 teksten (op 175 folia) bewaard dat de tijd vrijwel ongehavend heeft doorstaan en waarin nog een oorspronkelijke inhoudstafel is bewaard.²⁸ Dat de inhoudsopgave oorspronkelijk is, blijkt uit het feit dat hij in het eerste quaternio de eerste twee folia (f. 1v-2v) beslaat en op het derde blad wordt gevolgd door de eerste tekst. Dit perkamenten tweekoloms handschrift uit het derde kwart van de dertiende eeuw (23,8 x 15,8 cm, ca. 46 rr., textualis), is bekend onder de naam ‘Wiener Klein-epikhandschrift’ en bevat uitsluitend korte versteksten, waaronder een groot aantal van Der Stricker en Freidank. Het is geschreven in een Beiers-Oostenrijkse schrijftaal.²⁹ In dit eenvoudig uitgevoerde handschrift, met spaarzame rubricering, hebben de teksten geen opschriften, maar slechts een tekstnummer, zoals in het Cuvelier-fragment (afb. 6). De rode romeinse cijfers staan in de marge naast de eerste regel van de tekst. De inhoudsopgave wordt weergegeven in twee kolommen per bladzijde en elke kolom is opgesplitst in twee smallere kolommen: een voor de tekstnummers en een voor de eerste zin van de tekst (afb. 7). Elke tekst krijgt maar één regel in het overzicht: een indicatie dat de kopiïst vooraf wist dat hij aan een handschrift met minstens 190 à 200 teksten begon. Met 46 regels per kolom (en bijgevolg 184 regels/teksten per blad) had hij twee folia uit het eerste katern nodig voorafgaand aan de eerste tekst.

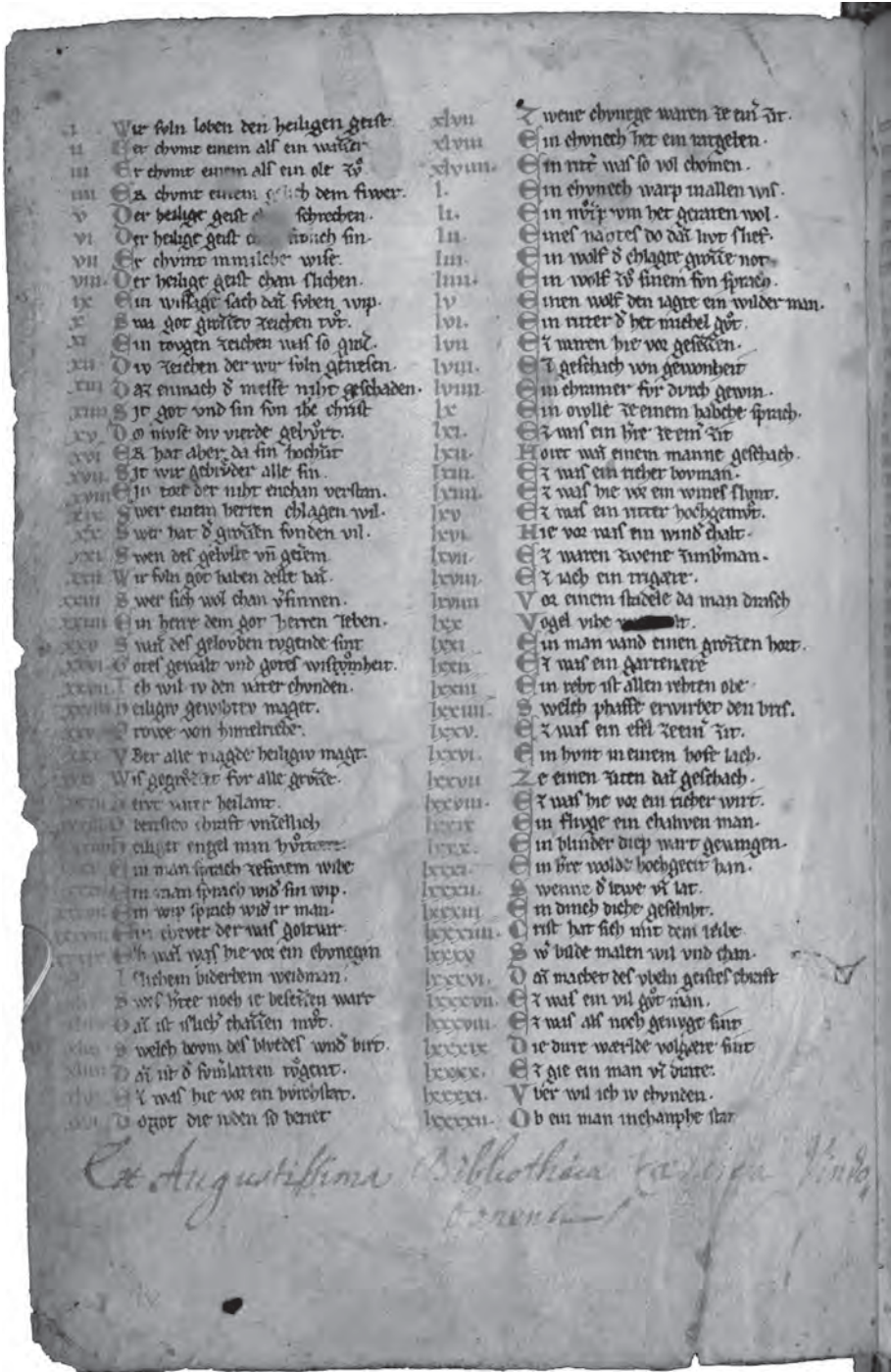
Een tweede voorbeeld van een handschrift met een inhoudstafel en genummerde teksten – eveneens Duitstalig – is de zogenaamde Kalocsa Codex, die nu in Genève wordt bewaard.³⁰ Dit vroeg-veertiende-eeuwse perkamenten handschrift (34,5 x 25,0

²⁷ Er zijn wel twee regels onbeschreven gelaten boven de miniatuur waarmee de tekst opent, mogelijk bestemd voor een opschrift.

²⁸ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2705. In haar vergelijking tussen handschriften met Middelhoogduitse teksten en het handschrift-Van Hulthem, noemt Westphal 1999, 72 en 78 dit handschrift ook, echter zonder melding te maken van de tekstnummering.

²⁹ Deze gegevens zijn afkomstig van www.handschriftencensus.de; geraadpleegd op 12 oktober 2012. Dit handschrift is via een link op deze website volledig online raadpleegbaar.

³⁰ Coligny-Genève, Bibliotheca Bodmeriana, Cod. Bodmer 72. Het handschrift is volledig online raadpleegbaar op: <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/cb/0072> (link via www.handschriftencensus.de) waar ook de beschrijving te vinden is waarop ik mij heb gebaseerd (geraadpleegd op 2 oktober 2012). Matthias Meyer en Nicola Zotz (Wenen) hebben mij op dit handschrift gewezen, waarvoor dank. Florian Kragl (Erlangen) heeft mij nog twee voorbeelden getoond van later toegevoegde tekstnummering. Het betreft een niet consistent ingevulde laatmiddeleeuwse nummering in de niet gevulde uitgespaarde witruimte voor de opschriften in het Liedersaal-Handschrift (Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Donaueschingen 104) en een slordige laatmiddeleeuwse toevoeging van tekstnummers in een inhoudstafel (maar niet boven de teksten) in Praag, Národního Musea, Cod. X A 12. Ook hiervoor mijn dank. Beide handschriften zijn volledig online raadpleegbaar (link via www.handschriftencensus.de – 2 oktober 2012). Een referent van *Queeste* wees me op een laatste voorbeeld: het Große Heidelberger Liederhandschrift (Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Pal. Germ. 848). In dit handschrift heeft elke auteur een eigen nummer en is voorin de codex een inhoudsopgave opgenomen met verwijzingen

1. Wir soln loben den heiligen geist.
 2. Er chvmt einem als ein wasser.
 3. Er chvmt einem als ein ole.
 4. Es chvmt einem geist dem fiver.
 5. Der heilige geist schrechen.
 6. Der heilige geist als nach sin.
 7. Er chvmt in miltche wisse.
 8. Der heilige geist chm lichen.
 9. Ein wiffage sach dat foben wip.
 10. S wa got gwisser zeichen wt.
 11. Ein tougen zeichen was so gwe.
 12. Dv zeichen der wir soln gneisen.
 13. Daz sunnach d meiste nibe geschaden.
 14. S jr got vnd sin son ihu christ.
 15. D o wisse dir vrede gebrut.
 16. Es har aber da sin hochst.
 17. Sit wir gebruder alle sin.
 18. Sin tot der nibe nichan verstan.
 19. S wer eintu beren chlagen wil.
 20. S wer hat d gwidn fonden vil.
 21. S wen del geuile vn gitem.
 22. Wir soln got loben dert wai.
 23. S wer sich wol chm v sinnen.
 24. Sin herte dem got heren leben.
 25. S waf del gelovden togende sint.
 26. G orel gewalt vnd godel wiffomheit.
 27. Ich wil in den witer chvnden.
 28. S chligu gewiltet magt.
 29. S roue von himeltride.
 30. Vber alle riagde heligw magt.
 31. Waf gegrede ir fur alle grode.
 32. S ir witer wite helant.
 33. D dertico chvst vntelich.
 34. S chlyt engel min hirt.
 35. Sin man sprach refantem wite.
 36. Sin man sprach wid sin wip.
 37. Sin wip sprach wid ir man.
 38. Sin chvter der waf gotur.
 39. S waf was die vor ein chvntgan.
 40. S chvtem boertem weidman.
 41. S waf hree noch ic belesien wart.
 42. S al ut slich chaffen moe.
 43. S waf boom del bweel wud birt.
 44. S al ut d simlaren rogent.
 45. S waf die vor ein wircolat.
 46. S ogot die wden so dener

21. S waf chvntgan waren ic an dr.
 22. Sin chvnteb her ein wargeten.
 23. Sin nre waf so wol chvnten.
 24. Sin chvnteb waf mallen waf.
 25. Sin nre vum der gaarten wol.
 26. Sin wafes waetes do dat hre sliet.
 27. Sin waf d chlagt gwidt nor.
 28. Sin waf d sinem sin spraco.
 29. Sin waf den wate ein wilder man.
 30. Sin nre d her mibel got.
 31. S waf die vor gefeiden.
 32. S gefeich von gewonheit.
 33. Sin chvnter fur durt gewin.
 34. Sin wolle ic einem habet spraco.
 35. S waf ein hie ic ein ir.
 36. S waf was einem manne gefeich.
 37. S waf ein rieber dorman.
 38. S waf die vor ein wifel slyt.
 39. S waf ein nre hochgemwt.
 40. Hie vor waf ein wind durt.
 41. S waf waren zwene kumbman.
 42. S waf ein magt.
 43. Vor einem studele da man durtich.
 44. Vogel wite.
 45. Sin man waf einen gwidn hort.
 46. S waf ein gartener.
 47. Sin rebt ut allen rebten ole.
 48. S waf chufft erwirter den bnf.
 49. S waf ein ekt zeem ir.
 50. Sin hont in tuem bofe lach.
 51. S waf einen fern dat gefeich.
 52. S waf die vor ein rieber wirt.
 53. Sin fluge ein chvnten man.
 54. Sin blinder diep waf geumgen.
 55. Sin hie woldt hochgeit hin.
 56. S waf weane d lewe v lar.
 57. Sin durtich diebe gefeich.
 58. Sin hie hat sich nre dem talde.
 59. S waf bade malen waf vnd chm.
 60. S waf macher del vbleh gefeich chvnt.
 61. S waf ein vil got man.
 62. S waf al noch geuige sint.
 63. S waf durt werde volgete sint.
 64. S waf gie ein man v durt.
 65. S waf vber wil ich v chvnden.
 66. S waf ob en man mechampe stat

Ex Augustissima Bibliotheca Carolina Vindob.
 1791

Afb. 7 Wenen, ÖNB, 2705, f. iv. Het eerste blad van de inhoudstafel. (Foto: Wenen, Österreichische Nationalbibliothek).

cm, ca. 40rr., textualis), vermoedelijk afkomstig uit het noorden van de huidige deelstaat Beieren, bevat iets meer dan tweehonderd versteksten (o.a. van Der Stricker en Konrad von Würzburg) gekopieerd in twee kolommen op 333 folia. De inhoudstafel, geschreven op een bifolium dat voor de eerste tekst in het eerste katern is ingevoegd, is niet van de hand van de kopiïst, maar wel veertiende-eeuws. De tweeregelige, meestal rijmende opschriften van de teksten zijn in twee kolommen onder elkaar geschreven, waarbij het rode nummer voor de tweede regel is genoteerd. Deze nummers zijn ook terug te vinden in de marges naast de opschriften van de teksten in het handschrift, in het zwart.³¹

Een overzicht van de belangrijkste kenmerken van de zes besproken omvangrijke meerteksthandschriften waarin de teksten genummerd zijn, wordt in volgend schema weergegeven:

Tabel 1 Handschriften waarin de teksten voorzien zijn van een contemporaine nummering.

	Datering	Inhoudstafel	Nummering	Positie van nummering	Arbeids-gang	Foliëring
Brussel, KB, 9411-26	2 ^e helft 13 ^e eeuw	-	aangebracht door contemporaine hand – rood	rechts boven op de rectozijde van ieder blad	mogelijk 1	Modern (inkt)
Wiener Klein-epikhandschrift	derde kwart 13 ^e eeuw	aangebracht door kopiïst (rode numme- ring met bredere punt)	aangebracht door kopiïst? (met bredere punt) – rood	in een van de marges aan be- gin van de tekst (geen witruimte tussen de tek- sten)	1	Latere fo- liëring met arabische cijfers (inkt)
Kalocsa Codex	vroege 14 ^e eeuw	aangebracht door contem- poraine hand	aangebracht door contemporai- ne hand (van in- houdstafel) – zwart	in een van de marges ter hoog- te van het op- schrift	1	Modern (potlood)
Cuvelier-fragment	kort na 1325	-	(niet te controle- ren) – rood	boven de tekst (geen opschrift)	?	Contem- porain? (niet te con- trolleren)
Gent, UB, 1591	2 ^e helft 14 ^e eeuw	-	aangebracht door rubricator? (met spitsere punt) – rood	boven de tekst, links of rechts naast het op- schrift	?	Geen
Handschrift- Van Hulthem	ca. 1405-1408	-	aangebracht door kopiïst – rood	boven de tekst, in het opschrift	1	Modern (potlood)

naar het nummer van de auteur. Het handschrift is eveneens volledig online raadpleegbaar (link via www.handschriftenconsensus.de – 4 januari 2013).

31 Op twee punten zijn deze inhoudstafel en tekstnummering opmerkelijk. Binnen het kader van deze publicatie kon ik hiervoor echter geen verklaring zoeken. In de eerste plaats hebben niet alle teksten in dit handschrift een opschrift. Bij deze teksten is daarvoor ook geen ruimte open gelaten. Hierdoor is een twintigtal teksten niet in de inhoudstafel terug te vinden, waaronder de eerste tekst. Misschien heeft dit te maken met onze moderne opvattingen over tekstgrenzen? In de tweede plaats is het opvallend dat de inhoudstafel voorin het handschrift slechts de nummers I-CLXXVII bevat en het vervolg te vinden is op f. 166rb: CLXXVIII-CLXXXIII. Het is onduidelijk waarom in tekst LIIII (*Reinhart Fuchs*) de folia 166rb-166vb niet beschreven zijn door de kopiïst. De laatste twee teksten uit de inhoudstafel zijn verdwenen uit het handschrift en tekst CLXXXI breekt af op f. 333v.

Hoewel de besproken codices over een lange periode zijn ontstaan (125 à 150 jaar), vertonen ze enkele opmerkelijke overeenkomsten. In de eerste plaats bestonden het Franstalige handschrift en de Duitstalige handschriften evenals het handschrift-Van Hulthem uit een enkele codicologische eenheid: een *recueil organique*, het handschrift is gekopieerd in één arbeidsgang (zie tabel 1).³² De homogene opmaak van de bladen in de vier codices wijst op een grondige planning vooraf. Voor het Cuvelier-fragment en Gent, UB, 1591 beschikken we over slechts een enkel blad, waardoor het onmogelijk is om conclusies te trekken over de volledige codices. Op beide resterende bladen maken de teksten en de overgangen ertussen echter een zelfde, regelmatige indruk als bij de vier volledige handschriften.

Een tweede overeenkomst tussen de genoemde handschriften betreft het ontbreken van een middeleeuwse foliëring (zie tabel 1). Absolute zekerheid over de afwezigheid ervan zullen we nooit hebben, aangezien de vier volledige codices een herbinding hebben ondergaan, waarbij er in ieder geval aan de kopzijde is besnoeid in het handschrift-Van Hulthem en het Wiener Kleinepikhandschrift. Voor het handschrift-Van Hulthem is zelfs aangetoond dat er bij binden en herbinden in totaal 29 mm is besnoeid aan kop- en staartzijde tezamen.³³ Toch lijkt het ontbreken van elk spoor van een contemporaine foliëring te wijzen op een exclusief gebruik van de tekstnummers. Het ontbreken van sporen van foliëring in de ruime bovenmarge van het Gentse fragment bevestigt dit. Het Cuvelier-fragment, daarentegen, zou een uitzondering op deze regel kunnen zijn, maar helaas kunnen we niet meer controleren of de foliëring oorspronkelijk dan wel in een latere fase toegevoegd is.

De voorbeelden maken duidelijk dat het handschrift-Van Hulthem niet het enige handschrift was waarin de teksten werden genummerd. Het nummeren van de vers-teksten in omvangrijke codices met veel korte (vers)teksten om het boek doorzoekbaar te maken, kende blijkbaar een bredere spreiding in Europa. Hoe dit gebruik zich verhoudt tot het nummeren van kapitels en het foliëren van de bladen zou een interessant onderzoek kunnen opleveren. Eveneens kan uit deze voorbeelden een ruimer voorkomen van zulke omvangrijke codices in het algemeen worden afgeleid. Als we bedenken dat het – de Franstalige codex even buiten beschouwing gelaten – allemaal vrij sober uitgevoerde handschriften zijn (zonder veel versiering, op perkament van matige tot slechte kwaliteit of op papier en geschreven in een rommelig uitgevoerde hand), dan lijken ze weinig overlevingskansen te hebben gehad.³⁴ Zodra het schrift en de taal verouderd waren (en het boek versleten), namen de redenen af om deze boeken te bewaren: ze bevatten geen nuttige teksten voor de geloofsbeleving of het

³² Voor de term *recueil organique* zie Hasenohr 1999, 38. In het Franstalige handschrift en beide Duitstalige handschriften vallen een enkele keer tekst- en katerneinde samen, maar dit hoeft de beoordeling dat ze 'in één arbeidsgang' zijn geschreven niet noodzakelijk in de weg te staan. De gevolgen voor het Franstalige voorbeeld zijn hierboven beschreven. In het Weense handschrift vallen tekst- en katernovergang samen tussen f. 151 en 152 en in het Geneefse handschrift tussen f. 255 en 256. In het laatste handschrift voegt de kopiist – tegen zijn gewoonte in – op de laatste, blanco regel van het katern 'Amen' toe (vgl. noot 26).

³³ Brinkman & Schenkel 1999, dl. I, 34. De huidige marges van het Weense handschrift zijn ruimer dan die in het handschrift-Van Hulthem.

³⁴ De Kalocsa-codex heeft als enige voorbeeld een groot aantal initialen met penversiering (die niet meer zijn aangebracht vanaf f. 288r), maar het perkament is van slechte kwaliteit: gaten, hechtningen en velranden zijn op veel bladen te vinden.

leven, de geschiedenis, de wetenschap of het recht, en ze waren niet mooi versierd. De overlevingskansen van de papieren handschriften waren nog kleiner dan die van de perkamenten codices, omdat papier veel minder snel werd aangewend om nieuwe boekbanden te verstevigen.³⁵ Duitstalige voorbeelden van papieren handschriften, zoals Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Donaueschingen 104 en handschrift K 408 in dezelfde bibliotheek, tonen aan dat er in de vijftiende eeuw nog steeds exemplaren van dit type codex werden vervaardigd.³⁶ Wie weet, circuleerden er in die tijd in het Nederlandse taalgebied ook nog enkele papieren soortgenoten van het handschrift-Van Hulthem. Wat we zeker weten, is dat er in de veertiende eeuw in Vlaanderen en het aangrenzende gedeelte van Brabant omvangrijke codices met een aanzienlijk aantal korte versteksten bestaan hebben – denk bijvoorbeeld ook aan het Oudenaards Rijmboek en het handschrift waaruit het Gentse fragment van de *Borchgravinne van Vergi* afkomstig is.³⁷ Voor dit type handschrift lijkt de boekproductie in het zuidwesten van het Nederlandse taalgebied aan te sluiten bij contemporaine Europese trends.

Het noteren van het aantal verzen

Het verschijnsel in het handschrift-Van Hulthem dat de meeste verwondering heeft opgeroepen, is het noteren van het aantal verzen onder de versteksten. In geen enkel ander handschrift wordt op zo'n structurele manier aangeduid – zij het niet altijd correct – hoe lang een verstekst is.³⁸ Evenals de weergave van de nummers bij de teksten verandert ook de notatie van de vermeldingen van het aantal verzen naarmate we door het handschrift bladeren. Op f. 11ra, onder *De reis van sinte Brandaan* (tekst 2) lezen we bijvoorbeeld: 'Item dit boec van sente brandaen houdt ----- XXI^c ende XCVIII verse.' Tot en met tekst 26 bevatten de vermeldingen de volgende vijf elementen: (1) Item; (2) het soort tekst; (3) de titel/eerste regel; (4) de 'administratieve streep'; (5) het aantal verzen met 'verse' voluit geschreven.³⁹ Vanaf tekst 26 beginnen er elementen weg te vallen. Daar verdwijnt eerst de titel/eerste regel (3). Vervolgens wordt vanaf tekst 34 'verse' (5) nog maar zelden voluit geschreven. Tekst 47 is de eerste tekst waar de vermelding van het soort tekst (2) afvalt, terwijl vanaf tekst 48 ook het woord 'item' (1) en de administratieve streep (4) voor het eerst verdwijnen. Tot aan tekst 107 blijft 'item' (1) nog voorkomen, maar daarna wordt de standaardformulering: 'Nota' of 'Amen' gevolgd door het aantal verzen ('verse' afgekort), zoals in de opgave na *Sinte Gertruden min* (tekst 192) op f. 191vb: 'Amen III^c LII verse' (vgl. afb. 1).

35 Vgl. Obbema 1996, 82 en 87-90.

36 Beide handschriften zijn volledig online te raadplegen (link via www.handschriftencensus.de – 2 oktober 2012). Ook Westphal 1999, 72 heeft al aangegeven dat dit laatste handschrift kenmerken deelt met het handschrift-Van Hulthem. Ze noemt ook het perkamenten Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2885 (1393) en Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cpg 341 (ca. 1300). Aan dit overzicht kan Dresden, Landesbibliothek, M 68 (1447) nog worden toegevoegd. Online raadpleegbaar via een link op www.handschriftencensus.de (2 oktober 2012).

37 Respectievelijk: Oudenaarde, Stadsarchief, 5576 (en een blad in Oxford: Bodleian Library, Douce 381 (13)) en Gent, Universiteitsbibliotheek, 1590 (en een blad in Straatsburg, Bibliothèque Municipale, 1550).

38 Schenkel 1997, 43 geeft enkele voorbeelden van incorrecte versvermeldingen.

39 Voor de administratieve streep, zie Brinkman & Schenkel 1999, dl. I, 58-60.

Van 1968 tot in de jaren negentig heeft in de medioneerlandistiek de consensus bestaan dat deze toevoegingen bestemd waren voor het berekenen van de kosten voor het afschrijven van de gekozen verstekst. Het handschrift zou beschouwd moeten worden als een stalenboek, een scriptoriumexemplaar, waaruit een klant zijn keuze kon maken.⁴⁰ Hoewel deze hypothese niets zegt over de omvang van de codex (noch over de diversiteit van de inhoud ervan), blijkt dat het juist deze omvang van het handschrift-Van Hulthem was die voor velen dé identificatie van andere scriptoriumexemplaren mogelijk maakte. In het jaar 2000 telde de medioneerlandistiek namelijk al vier scriptoriumexemplaren: behalve het handschrift-Van Hulthem werden ook het Comburgse handschrift, het Geraardsbergse handschrift en het Oudenaards Rijmboek bestempeld als stalenboek.⁴¹ Aangezien naast deze vier handschriften weinig andere grote meerteksthandschriften bewaard zijn gebleven die voornamelijk korte Middelnederlandse versteksten bevatten, vormt zich het bevreemdende beeld dat er vooral scriptoriumexemplaren bewaard zouden zijn gebleven en amper een 'normaal' handschrift met meerdere korte versteksten er in. Zoals in de vorige paragraaf aangetoond, was het voorkomen van zulke omvangrijke handschriften met veel korte teksten in de late middeleeuwen helemaal niet zo uitzonderlijk.

Een andere verklaring voor de vermelding van het aantal verzen gaf Hans van Dijk in 1999. Hij wees op de zestiende- en zeventiende-eeuwse handschriften uit de Haarlemse rederijderskamer 'Trou moet blijcken', waarin onder alle 147 toneelteksten, verdeeld over veertien handschriften, een opgave wordt gedaan van het aantal verzen, soms in combinatie met andere informatie, zoals de locatie, de dag van de opvoering en de spelers.⁴² In boek B vinden we bijvoorbeeld op f. 50r: 'Het eeiijnde vant spel ende is lanck in dicht 1084 regulen', vermoedelijk in de hand van de kopiist.⁴³ Deze verstotalen geven volgens Van Dijk een indicatie van de duur van de voordracht en hij vraagt zich af of de verstotalen in het handschrift-Van Hulthem eenzelfde functie gehad kunnen hebben. De aanwezigheid van enkele toneelteksten in het handschrift-Van Hulthem maakt deze suggestie nog aantrekkelijker: het handschrift zou dan een vroege representant kunnen zijn van een gebruik dat later regelmatig door rederijders werd toegepast.⁴⁴ Toch lijkt mij deze hypothese onzeker, want voor lange teksten

40 Deze hypothese, bekend geworden onder de naam 'scriptoriumhypothese' is in 1968 door een onderzoeker, verscholen in een werkgroep van Utrechtse medioneerlandici, verbonden aan het Instituut De Vooy, voor het eerst geformuleerd (zie Van sente Brandane 1968, 26). De meest uitgebreide poging om de hypothese te weerleggen kwam van Jan Willem Klein in 1995 (zie Klein 1995, 23-25). Voor een volledig overzicht van de geschiedenis van de scriptoriumhypothese, zie Schenkel 1997, 46-49 (en Brinkman & Schenkel 1999, dl. I, 26-32).

41 Het Comburgse handschrift werd in 1980 door Willem Kuiper al een 'exemplaarhandschrift' genoemd (zie Kuiper 1980, 58-59) en in 1993 zowel door Wim van Anrooij als door Joris Reynaert als een scriptoriumexemplaar bestempeld (Van Anrooij 1993, 90 en Reynaert 1993, 63; zie ook Schenkel 1997, 49-51). Fons van Buuren suggereerde in 1994 dat hetzelfde zou kunnen gelden voor het Oudenaards Rijmboek (Van Buuren 1994, 81). Theo Coun, tenslotte, voegde in 2000 het Geraardsbergse handschrift toe aan dit rijtje (Coun 2000, 77).

42 Van Dijk 1999, 115. Reeds in 1997 had Schenkel op deze handschriften gewezen (zie Schenkel 1997, 47).

43 Hüskens, Ramakers & Schaars 1992, dl. II, 210. Op de zwart-wit afbeeldingen uit de editie die via de DBNL te raadplegen zijn, is dit moeilijk te zien. De interpunctie en het hoofdlettergebruik heb ik aangepast.

44 In rederijderskringen lijkt het opgeven van het aantal verzen vaker voor te komen. Brinkman 1999 geeft nog andere voorbeelden van toneelteksten uit rederijdershandschriften met opgave van het aantal verzen. In Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21664 (kort na 1564) staat een tekst, *De bekeeringe Pauli*, die eveneens in handschrift B (f. 11r-14v) van 'Trou moet blijcken' voorkomt. Onderaan deze tekst staat: 'Lance 952 regalen' (zie Steenberghe 1953,

is het belangrijker de voordrachtsduur te kunnen inschatten dan voor korte teksten. Aangezien het handschrift-Van Hulthem maar liefst 46 versteksten van 50 verzen of minder bevat, met de opgave van zes verzen bij tekst 64.2 (f. 60va: 'Item VI verse') als minimum, lijkt het niet de bedoeling van de kopiist te zijn geweest de voordrachtsduur aan te geven.⁴⁵

In beide verklaringsmodellen wordt geprobeerd een middeleeuws handschrift te begrijpen aan de hand van jongere toepassingen van het besproken aspect: de opgave van het aantal versregels. Wij zien iets dat voor ons begrip opmerkelijk is, proberen daar een functionele verklaring voor te vinden op basis van toepassingen die ons bekend zijn en gaan er, voor ons begrip, van uit dat de beste verklaring degene is die de meeste opmerkelijke dingen gezamenlijk verklaart. Maar zijn het noteren van het aantal verzen per tekst, het grote aantal teksten, de grote diversiteit aan teksten, het nummeren van de teksten en/of het voorkomen van dramateksten wel allemaal noodzakelijk met elkaar verbonden? Onze benadering zou veel meer gestuurd moeten worden door de praktijk waarin middeleeuwse kopiïsten hun werk deden: welke voorbeelden hadden ze? Wat was er toen gebruikelijk? Welke praktische problemen moesten ze oplossen? Hoe konden ze die oplossen?⁴⁶ Met het beperkte overgeleverde materiaal is het niet makkelijk om die middeleeuwse situatie te reconstrueren, maar zoals we in de voorgaande paragraaf hebben gezien, kan een vergelijkend perspectief ons zicht op de middeleeuwse gebruiken en het handschrift-Van Hulthem wat verscherpen. Helaas moet ik echter al bij voorbaat melden dat ook via deze benaderingswijze het bevrijdende antwoord op de vraag waarom het aantal verzen onder de teksten wordt vermeld, niet gegeven zal kunnen worden.

Tabel 2 Handschriften en teksten waarin het aantal verzen van een of meerdere versteksten is vermeld.

		Van Hulthem	Comburg	Wiesbaden	Heber-Serrure	<i>Van sente Aeghten</i>	<i>Nieuwe Doctrinael</i>	<i>Rijm-bijbel</i>
paratekst	hoofd hand	onderschrift	onderschrift		opschrift onderschrift			colofon
	extra hand		onderschrift	onderschrift				
tekst	hoofd hand					epiloog	epiloog	

Het opgeven van het aantal verzen onderaan een verstekst komt in handschriften met Middelnederlandse teksten slechts zelden voor en doorgaans niet op eenzelfde structurele wijze als in het handschrift-Van Hulthem. Toch staat het gebruik ervan in deze codex niet op zichzelf. In tabel 2 kunnen we zien op welke manieren het aantal verzen van een tekst kan worden vermeld. Wanneer de opgave geen vast onderdeel van

33–36 en 101. Vgl. www.liederenbank.nl). Ook in de *Lanslot*- en *Sandrijn*-rollen (1720) van de rederijkerskamer *De Fiolieren* uit 's-Gravenpolder is een opgave van het aantal versregels te vinden (zie Hüsken & Schaars 1985, 43 en 55).

⁴⁵ De verzamelingen met korte rijmspreuken zijn niet meegeteld.

⁴⁶ Een vergelijkbaar pleidooi geven ook Klein 1995 en Biemans 1998, 169–170.

de tekst is, maar wordt vermeld in de paratekst, moet er een onderscheid worden gemaakt tussen de handen die haar kunnen hebben toegevoegd: die van de kopiïst zelf of een 'extra hand' die in een (iets) later stadium een opgave van het aantal verzen toevoegde.⁴⁷

In de eerste plaats kan het aantal versregels worden vermeld als onderdeel van een tekst, bijvoorbeeld in een epiloog. Dit komt in twee Middelnederlandse teksten voor. Het oudste voorbeeld vinden we in het fragmentarisch bewaard gebleven Oudenaards Rijmboek (ca. 1300). In de slotregels van *Van sente Aechte* lezen we:

Dese boec es nuttelec sere
 Diene leest bi onsen here
 So waer soet es lude of stille
 Jndien dat hijt doet met goeden wille
 XXVII.C. vaers heeft hi an
 Dit es oec waer bi sente ian⁴⁸

Het andere voorbeeld vinden we in beide versies van Jan de Weerts *Nieuwe doctrinael* die zijn overgeleverd:

Nv willic sonder sparen
 Gode van sijnre ghenaden dancken
 Dat hi minen armen sin ende crancken
 Soe heuet bestiert dat ic dit werc
 Volbrocht hebbe arme sondighe clerck
 Bi sijnre ghenaden met mijnre pinen
 Als ic best can na den latine
 Twelke in heeft ende albi sondert
 Der verse XXIX hondert⁴⁹

In de tweede plaats kan het aantal verzen worden opgegeven in de paratekst, in de hand van de kopiïst of toegevoegd door een extra hand. Een eerste voorbeeld van een toevoeging door de kopiïst vinden we in een berijmd colofon, in een vijftiende-eeuws exemplaar (1453) van Jacob van Maerlants *Rijmbijbel*. Op het laatste blad van het handschrift vinden we de volgende woorden:

⁴⁷ Onder paratekst versta ik hier alles wat buiten de (vers)tekst valt. Prologen en epilogen reken ik dus niet tot de paratekst. De naam 'extra hand' heb ik gekozen, omdat deze de mogelijkheid biedt om in het midden te laten wanneer deze hand zijn/haar toevoeging deed: later, of snel na het eindigen van de kopiïst.

⁴⁸ Oudenaarde, Stadsarchief, 5576 (f. 184ra). Citaat overgenomen uit Gysseling 1980, dl. II/1, 449. De fragmentarische staat van de tekst (o.a. het begin is verloren gegaan) maakt het moeilijk om te controleren of het gegeven aantal correct is: als we uitgaan van gemiddeld 32 regels per kolom (het regelstal is niet op elk blad gelijk), dan zijn er iets meer dan 21 folia nodig om 2700 verzen te schrijven. De tekst zou dan f. 163-184ra beslaan. Dit kan kloppen, omdat op het wel bewaarde f. 161 *Van sente Eustace* het einde nadert en op f. 165 *Van sente Aeghte* reeds begonnen is. De vermelding is dus vrij nauwkeurig.

⁴⁹ Citaat afkomstig uit Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15642-51, f. 87v (eerste helft vijftiende eeuw). Het laatste vers luidt in Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk 194 (derde kwart vijftiende eeuw): 'veersen wel dertichonder' (f. 14r). Hierna volgen er in dit handschrift nog dertig versregels waarin ook een datering wordt genoemd (zie Jacobs 1915, 3-4, 191-192 en 293). Opvallend is dat beide versies meer versregels opgeven dan er zijn: respectievelijk 2900 en 3000 voor een tekst van iets meer dan 2700 verzen.

DIt boec was vol screuen
 Doen men screef XIII^C soe wi lesen
 Ende LIII dats waer
 In Junio den leesten dach daer
 Ende hout der verse XXXII duust
 Luttel meer no min metter druust
 Ende het heeft gescreuen dats waer
 Een scemel geselle hoerter naer
 Ende es geheten lodewijc
 Die men heet selden rijc⁵⁰

Een tweede verschijningsvorm van de opgave van het aantal verzen in de paratekst, geschreven door de kopiïst, vinden we in het handschrift-Van Hulthem: onder de tekst wordt het aantal verzen vermeld. Dit zien we in nog twee andere handschriften: de Heber-Serrure codex en het Comburgse handschrift. In dit laatste handschrift, een convoluut waarvan de zes codicologische eenheden tussen eind veertiende eeuw en 1415 in Gent geschreven zijn, gebeurt dat slechts een keer: op f. 85va aan het eind van *Die Rose*, de eerste tekst, schrijft de kopiïst: ‘Hier hent de rose | XIII^MII^C verse’.⁵¹ De Heber-Serrure codex is het enige andere handschrift naast het handschrift-Van Hulthem waarin, voor een cluster van vier teksten, een structurele opgave van de lengte van teksten voorkomt.⁵² Dit uit Herne afkomstige handschriftje (15,2 x 10,4 cm) uit het laatste kwart van de veertiende eeuw wordt tegenwoordig bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek. Op f. 102r-128r bevat het een cluster van vier disputaties, de *Martijns*, waarvan de eerste drie geschreven zijn door Jacob van Maerlant en de vierde door een anonieme navolger van Maerlant. Bij deze teksten schrijft de kopiïst de volgende op- en onderschriften:

- f. 102r: ‘Dit es dierste boec vanden wapen wapen merten’ (in marge: ‘dit ierste boec heeft LXXI clause-
 len’)
 [Eerste Martijn]
 f. 111r: ‘Hier es dierste boec vte dat heeft LXXI clauselen ende elc clausele heeft XIII verse Ende
 hier volget dander boec ende heeft in XXVI clauselen ende elc clausele oec XIII verse’
 [Tweede Martijn]

⁵⁰ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, 10 C 19 (f. 197r). De transcriptie is gemaakt naar de afbeelding van dit blad die te vinden is op www.mmdc.nl. Jos van Heel (Den Haag) heeft mij bevestigd dat het colofon in de hand van de kopiïst is geschreven, waarvoor dank. Het is niet bekend hoeveel verzen de tekst in dit handschrift werkelijk bevat, maar vergelijken we het opgegeven aantal van 32000 met het aantal verzen in de editie Gysseling 1980, dl. II/3, 826 (34859 verzen), dan is er op sommige plaatsen tekst weggelaten, of is er verkeerd geteld.

⁵¹ Brinkman & Schenkel 1997, dl. I, 454-455 (met afbeelding). Het aantal verzen dat wordt vermeld komt niet overeen met het aantal verzen dat de tekst in het Comburgse handschrift werkelijk telt: respectievelijk 14.200 en 14.224. Brinkman & Schenkel 1997, dl. I, 31, n. 89 spreken van ‘niet correct’. Mogelijk is het aantal verzen slechts incompleet (de kopiïst is ‘XXIII’ vergeten te kopiëren/toe te voegen), of afgerond op een honderdtal? Het Comburgse handschrift wordt bewaard in de Württembergische Landesbibliothek te Stuttgart onder signatuur Cod. Poet. et Phil. Fol. 22 (via de website van deze bibliotheek volledig online raadpleegbaar (link via www.handschriftencensus.de – 2 oktober 2012)).

⁵² De Heber-Serrure codex (Gent, Universiteitsbibliotheek, 1374) wordt nauwkeurig beschreven in Biemans 1997, dl. I, 110-116 en dl. II, 449-450 (nr. 63) en Kwakkel 2002, 242-245. Afbeeldingen van het handschrift zijn beschikbaar op de website van de Gentse Universiteitsbibliotheek: <http://lib.ugent.be/nl> (via de MeerCat-zoekbalk in het tabblad ‘Boeken & Meer’ – laatst geraadpleegd 7 maart 2013).

- f. 113v: ‘Hier es dander boec vte die XXVI clauselen in heeft Ende hier volgt de derde boec’
[*Derde Martijn*]
- f. 119r: ‘Hier es de derde boec vte Die XXXIX clauselen in heeft ende elc clausele XIII verse
Ende hier volcht de vierde boec ende dese indt op XIX elc clausele’
[*Vierde Martijn*]
- f. 128r: ‘Hier es tferde mertens boec vte dat in heeft XLVII clauselen ende elke van XIX ver-
sen’⁵³

Hoewel de informatie die de lezer krijgt elke keer net iets anders geformuleerd is, kan hier worden gesproken van een structurele vermelding van het aantal strofen (‘clauselen’) en verzenaantal per ‘clausele’. Om tot het totale aantal verzen te komen zal de gebruiker van het handschrift echter een rekensom moeten uitvoeren.

De derde en laatste verschijningsvorm van een vermelding van het aantal verzen van een tekst in de paratekst is een toevoeging door een ‘extra hand’ onder de tekst. Hiervan zijn twee voorbeelden te geven. Het eerste voorbeeld is te vinden op f. 234vb van het Comburgse handschrift. Onder de tekst *Omme tgebrek van goeden loene* (opschrift: ‘Een sproke’) staat: ‘Nota C veers’ in een hand die niet van de kopiist is.⁵⁴ Ook in het Wiesbadense handschrift, een kloeke perkamenten codex die rond 1410 in het Vlaams-Brabantse grensgebied moet zijn ontstaan, vinden we in de paratekst het aantal regels van de voorgaande tekst vermeld door een extra hand. Op f. 58rb, onder Augustijnkens *Expositie op het Sint-Jansevangelië*, staat rood omkaderd in rode cijfers het getal 1044.⁵⁵

Tussen 1300 en 1500 komt het opgeven van het aantal versregels dus zo nu en dan voor. Het is geen algemeen voorkomend gebruik, maar evenmin is het iets dat we uitsluitend in het handschrift-Van Hulthem aantreffen. Voor een verklaring van dit fenomeen zullen we daarom enerzijds moeten pogen een uitleg te vinden die breder is dan voor het voorkomen ervan in een enkele codex, maar zullen we anderzijds ook rekening moeten houden met mogelijke verschillen tussen de toepassingen ervan per handschrift. Uitgaande van deze twee overwegingen kunnen de handschriften in drie groepen verdeeld worden, waarbinnen de toepassing gelijkaardig zou kunnen zijn:

- 1 *Van sente Aechte, Nieuwe doctrinael, Rijmbijbel*
- 2 Extra handen: Comburgse handschrift en Wiesbadense handschrift
- 3 Hoofdhanden: handschrift-Van Hulthem, *Die Rose* (Comburg), *Martijns* (Heber-Serrure)

De eerste groep bevat de gevallen waarin het aantal verzen in de tekst is opgegeven. Hier lijkt de vermelding een bepaald nut te dienen voor de lezer (die 2700 ‘nuttelijke’ verzen leest in *Van sente Aechte*) of de auteur (die op Gods medeleven rekent voor het schrijven van de 2900 verzen van de *Nieuwe doctrinael*). Ook voor de ‘scemele’ *Rijmbijbel*-kopiist lijkt de vermelding van het aantal verzen in zijn colofon nuttig: het op-roepen van bewondering voor het werk dat hij verricht heeft.

53 Mijn transcriptie. Renée Gabriël (Nijmegen) en Mike Kestemont (Antwerpen) bereiden op dit moment een editie voor van dit handschrift in de reeks *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*.

54 Brinkman & Schenkel 1997, dl. II, 1028-1029 (met afbeelding). Het opgegeven aantal verzen is correct.

55 Kienhorst & Schepers 2009, 345; Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10. Hans Kienhorst wees mij op dit voorbeeld, waarvoor dank. Als het opschrift niet wordt meegeteld en het afsluitende ‘Amen, amen, amen’ wel, dan klopt het opgegeven aantal verzen.

In de voorbeelden uit de tweede en derde groep krijgen we geen enkele tekstuele toelichting op de reden voor het vermelden van het aantal verzen. De informatie die we krijgen in de voorbeelden uit de tweede groep is zelfs beperkt tot het absolute minimum: de extra handen in het Comburgse handschrift en het Wiesbadense handschrift geven slechts het aantal verzen weer. In de inleidingen bij de edities van de twee laatstgenoemde meerteksthandschriften worden beide extra handen uitvoerig besproken. Zowel Hand I in het Comburgse handschrift als Hand 7 in het Wiesbadense handschrift blijken namelijk veel meer te hebben toegevoegd dan alleen de vermelding van het verzenaantal. Kienhorst en Schepers typeren Hand 7 als ‘redacteur’ van het Wiesbadense handschrift, de persoon die als laatste aan het handschrift werkte, correcties en versieringen aanbracht, lege ruimtes vulde, etc.⁵⁶ De activiteiten van Hand I in het Comburgse handschrift lijken daar op, maar Brinkman en Schenkel zijn minder zeker van de status van Hand I: vroege bezitter of betrokken bij de totstandkoming van de codex?⁵⁷ Ongeacht de precieze status van de extra handen kunnen we hieruit afleiden dat de toevoeging is gedaan nadat het handschrift/de codicologische eenheid (nagenoeg) voltooid was en dat de opmerking over het aantal verzen in ieder geval niet gerelateerd was aan het proces van kopiëren in het betreffende handschrift. Wat het doel ervan dan geweest kan zijn, blijft onzeker, maar voorlopig volstaat de typering ‘redactionele opmerking’.

In de derde groep bevatten de voorbeelden iets meer informatie dan in de tweede groep: de kopiïsten van het handschrift-Van Hulthem (in het begin van de codex), het Comburgse handschrift (onder *Die Rose*) en de Heber-Serrure codex (bij de *Martijns*) vermelden niet slechts het aantal verzen, maar ook de titel van de tekst. Echter, binnen deze groep zijn de verschillen groot. De vermelding van het aantal verzen onder *Die Rose* is een eenling in het Comburgse handschrift en de tekst zelf is erg lang – langer dan de twaalf langste teksten in het handschrift-Van Hulthem samen!⁵⁸ De vermeld-

56 Kienhorst & Schepers 2009, 26–29, 33–35 en 92. Er wordt geen verklaring gegeven voor de aanwezigheid van deze verzenopgave. Opvallend is dat op f. 59rb eveneens het getal ‘1044’ door Hand 7 wordt vermeld aan het einde van *Vanden viere vingeren ende vanden dume*. Hier slaat het echter niet op het aantal verzen van de tekst (zie p. 34 en 351).

57 Brinkman & Schenkel 1997, dl. I, 83 geven de samenvatting van hun bevindingen over Hand I. Op p. 31 en 56 wordt de vermelding van het aantal verzen door Hand I besproken en op p. 70 wordt vermeld dat hij ook correcties uitvoerde. Biemans 1998 wil een stapje verder gaan en Hand I de eerste bezitter noemen: Hand I is waarschijnlijk ook verantwoordelijk voor de wijziging op rasuur ‘vele bouke’ in *Van den vos Reynaerde* en alleen een eigenaar zou volgens Biemans zo’n aanpassing in een handschrift doen. Hij verklaart echter niet waarom een eigenaar bij een enkele tekst vermeldt hoeveel verzen deze bevat. Hij sluit zich voor die verklaring aan bij Brinkman & Schenkel 1997, dl. I, 31–32 (vgl. Biemans 1998, 163 en Schenkel 1997, 49 en 52, n. 45): de vermelding van het aantal verzen moet gelezen worden als: ‘merk op dat dit het einde van de tekst is en dat hij honderd regels lang is’. De vermelding van het aantal verzen zou voor de oorspronkelijke gebruikers een aanwijzing vormen dat de tekst volledig was, aangezien daar inhoudelijk geen signalen voor te vinden zijn en de tekst onderaan de laatste versozijde van het laatste katern van de vierde codicologische eenheid eindigt. Echter, als de oorspronkelijke lezer al niet kon oordelen of de tekst volledig was, kunnen wij dat dan wel? Is de tekst werkelijk volledig, of ontbreekt het vervolg van de codicologische eenheid?

58 De twaalf langste teksten in het handschrift-Van Hulthem zijn (volgens de editie): *De reis van sinte Brandaan* (2198 verzen), *Theophilus* (1854), *Gloriant* (1142, incl. sotternie), de verloren eerste tekst volgens de berekening van Brinkman & Schenkel 1999, dl. I, 35 (ca. 1140), *De borchgravinne van Vergi* (1127), *Esmoreit* (1018, incl. sotternie), *Lanseloet van Denemerken* (952, incl. sotternie), *Historie van Troyen*, tekst 146, 145 en 143 (949, 948 en 926), *Vander feesten een proper dinc* (856) en *Dat boec van den houtte* (780).

ding van het aantal strofen en verzen per strofe in de Heber-Serrure codex is eveneens opvallend. Voor alle teksten in het handschrift zijn de verzen achter elkaar geschreven, zodat ze op proza lijken, waarbij de verzen van elkaar zijn gescheiden door een dubbele punt. Slechts bij de vier *Martijns* is aangegeven hoeveel strofen de tekst lang is, maar het is onduidelijk waarom.⁵⁹ Het meest toepasselijke vergelijkingsmateriaal voor het handschrift-Van Hulthem beperkt zich dus tot twee andere voorbeelden, maar in beide gevallen blijken of de lengte of de presentatie van de teksten niet overeen te komen. Voor een verklaring voor elk van deze drie voorbeelden zal daarom meer onderzoek nodig zijn.⁶⁰

Voor het vermelden van het aantal verzen schijnt de aanpak vanuit een vergelijkend perspectief minder resultaten op te leveren dan voor het nummeren van de teksten. Noodgedwongen heb ik hier de vergelijking moeten beperken tot het Middelnederlandse materiaal, want tot op heden heb ik geen voorbeelden kunnen vinden in andere volkstalen.⁶¹ Met een internationaal perspectief kan het beeld dat zich vormt op basis van het Middelnederlands materiaal – dat de redenen waarom verstotalen onder een tekst worden vermeld sterk uiteen kunnen lopen – misschien nog wat genuanceerd worden. Uit de Middelnederlandse voorbeelden is evenwel duidelijk gebleken dat er enkele overkoepelende functies aan te wijzen zijn (het aangeven van een bepaald nut, of een redactionele opmerking), maar dat binnen de groepjes die zo ontstaan vrijwel elk voorbeeld een eigen verklaring lijkt te behoeven. Zo beschouwd, is het voorkomen ervan in het handschrift-Van Hulthem net zo bijzonder als in de andere handschriften. Desondanks blijft de structurele manier waarop het aantal verzen per verstekst wordt vermeld in dit handschrift een interessante kwestie: juist omdat we te maken hebben met een idiosyncratisch verschijnsel, is het vinden van een verklaring erg moeilijk.

⁵⁹ Het rijmschema biedt geen verklaring. Vergeleken met de rijmschema's van de *Spieghel historiael*-excerpten (aab) en van de *Van der feesten een proper dinc*-excerpten (abab) is het rijmschema van de eerste drie *Martijns* ingewikkelder: aab-aab-aab-aabb. Het rijmschema van de *Vierde Martijn* is daar een verlenging van: aab-aab-aab-aab-aab-aabb. Waarom het rijmschema van Jacob van Maerlants *Der kerken claghe* (eveneens aab-aab-aab-aabb) en *Rindus* (aabaab-bbabba) geen toelichting behoeven, blijft dan echter onduidelijk.

⁶⁰ Zowel voor het handschrift-Van Hulthem als voor *Die Rose* is geopperd (o.a. Schenkel 1997, 43 en 52) dat de opgave van het aantal verzen overgenomen kan zijn uit de legger. Daarmee wordt geen verklaring gegeven: het probleem wordt slechts verlegd.

⁶¹ Navraag bij enkele projectcollega's die vertrouwd zijn met Engelse, Franse en Duitse literatuur heeft geen resultaat opgeleverd. Door het voorkomen van verstotalen in het handschrift-Van Hulthem merkt de medioneerlandicus misschien eerder andere voorbeelden op, terwijl hier in andere taalgebieden overheen wordt gekeken? Klein 1995, 24, n. 108 verwijst voor enkele Latijnse voorbeelden naar Wattenbach 1896, 160-161. Na afronding van dit artikel zijn er twee niet-Nederlandstalige voorbeelden opgedoken. Peter Gumbert wees mij op een Latijns voorbeeld (waarvoor dank): in Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 59 (Italië, late veertiende eeuw) heeft een extra hand onder elke scene uit Seneca's *Tragoediae* het aantal verzen vermeld. Zie Gumbert 1995, 31 en afb. F. Florian Kragl (Erlangen) wees mij op een Duits voorbeeld (waarvoor eveneens dank). In het Dresdener Heldenbuch (Dresden, Landesbibliothek, M 201 – volledig online raadpleegbaar via www.handschriftencensus.de – geraadpleegd: 15 mei 2013) vinden we op f. 43r, 91r, 263v, 313v, 344r, en 349r verwijzingen naar het aantal strofen dat een tekst telt, in de hand van de kopiist. Sommige zijn aangebracht in de laatste strofe, andere in een gerubriceerde opmerking na de tekst.

Slotbeschouwing

De laatste twee decennia heeft het onderzoek naar de productieomstandigheden van laat-middeleeuwse handschriften veel vooruitgang geboekt, ook voor het Nederlandse taalgebied. Nadat Klein zich in 1995 nog voornamelijk moest beroepen op onderzoek naar de grote Franse en Engelse productiecentra, hebben Brinkman voor Gent en Kwakkel voor Brussel contouren van de handschriftproductie in het Nederlandse taalgebied kunnen blootleggen.⁶² Hoewel kleinschaliger lijkt de situatie in de Nederlanden niet opvallend af te wijken van de Londense of Parijse situatie. Het is in deze context van zelfstandige boekproducenten die afhankelijk van de omstandigheden en de opdrachten wisselende samenwerkingsverbanden aan konden gaan, dat het handschrift-Van Hulthem een plaats moet zien te vinden. In dit artikel heb ik geprobeerd een begin te maken met deze speurtocht door te zoeken naar overeenkomsten met andere handschriften.

In dit nieuwe beeld van de middeleeuwse boekproductie, lijkt er geen plaats meer te zijn voor de hypothese dat het handschrift-Van Hulthem in een scriptorium als stalenboek dienst heeft gedaan. Niet alleen is er nog nooit enig bewijs opgedoken dat het bestaan van zulke stalenboeken heeft aangetoond, maar voor een zelfstandige boekproducent was een stalenboek ook een veel te kostbare investering.⁶³ Gezien de omvang van de codex zal de *scrivere* veel tijd nodig hebben gehad om een kopie te vervaardigen, en daardoor ondertussen weinig geld kunnen verdienen.⁶⁴ Hiermee vervalt het uitgangspunt van de scriptoriumhypothese dat de vermelding van het aantal verzen onder de versteksten het berekenen van het te betalen schrijffloon mogelijk maakte. Het vermelden van de versaantallen blijkt in geen enkel ander voorbeeld eenvoudig in verband te kunnen worden gebracht met schrijffloon. De betekenis van deze vermeldingen schijnt daarentegen veeleer situatiegebonden te zijn: in elk handschrift heeft het zijn eigen betekenis. Van een algemene functionaliteit in de boekproductie lijkt geen sprake te zijn.

Voor het nummeren van de teksten ligt dat anders. Deze toepassing kan wel worden verbonden aan een algemeen bruikbare functie: het maakt het gebruik van een inhoudstafel mogelijk. Twee voorbeelden uit het Middelhoogduitse taalgebied tonen aan dat er een relatie bestaat tussen de genummerde teksten en inhoudstafels. Het nummeren van de teksten was een alternatief voor het foliëren van de bladen. Hoe groot de precieze omvang van dit gebruik was, is waarschijnlijk nooit met zekerheid te bepalen, maar op basis van de gevonden voorbeelden mag worden aangenomen dat het nummeren van teksten ten behoeve van het doorzoekbaar maken van de codex meer voorkwam dan tot nu toe werd aangenomen. Ook in de Nederlanden blijken er in de veertiende eeuw meerdere omvangrijke meerteksthandschriften met genummerde teksten gecirculeerd te hebben waarin mogelijk een inhoudstafel was opge-

⁶² Klein 1995, 4–16; Brinkman, 1998; Brinkman & Mulder 2003, 60–61; Kwakkel 2002, 162–175; Vgl. o.a. Rouse & Rouse 2000.

⁶³ Klein 1995, 10 kent geen voorbeelden van stalenboeken.

⁶⁴ Brinkman & Schenkel 1999, dl. I, 47, n. 142 berekenen dat het ongeveer twee tot drie maanden geduurd kan hebben voordat de kopiist de hele codex had geschreven.

nomen. Hoe deze handschriften gemaakt werden en wie de inhoud ervan bepaalde, blijft desondanks vooralsnog onzeker, maar het is duidelijk dat de mogelijkheid dat het handschrift-Van Hulthem een inhoudstafel had deze codex – en de boekproductie in het zuiden van de Nederlanden in de ‘lange veertiende eeuw’ – verbindt aan een Europese trend.

Adres van de auteur:
Universiteit Utrecht
Trans 10
3512 JK Utrecht
h.c.d.ermens@uu.nl

Summary

The Van Hulthem-manuscript is the most important source of short Middle Dutch texts in verse. It contains over 200 texts on (originally) at least 278 paper folia. Because there is no comparable manuscript in Dutch, modern research has never looked at it from a comparative point of view. This article proposes that a comparative approach widens our understanding of the codex. Two examples support this hypothesis: the numbering of texts in the headings and the notation of the number of lines below each verse text. The first case shows that the Van Hulthem-manuscript partakes in a practice found in large multi-text manuscripts from other linguistic regions. Texts have been numbered in at least two additional large manuscripts with Middle Dutch texts, and several further vernacular manuscripts. Two German examples (Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, 2705 and Cologne-Geneva, Bibliotheca Bodmeriana, Cod. Bodmer 72) suggest that these numbers could have been intended for use with a table of contents. The second case seems to provide less conclusive results. The addition of the number of lines below a verse text, either by the main scribe or by someone else, can be found in six other Middle Dutch manuscripts. Comparison of these examples brings to light three groups in which the examples may have had a similar use, but also makes clear that nearly all of the examples had a more or less unique function. Whereas the numbering of the texts indicates a link with more general trends in vernacular book production, the addition of the number of lines proves to be a more specific practice.

Bibliografie

Biemans, Jos A.A.M., “*Onsen speghele ystoriale in Vlaemsche.*” *Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de “Spiegel historiael” van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten 1-2.* Leuven: Peeters, 1997 (Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen 2).

- Biemans, Jos A.A.M., 'Hand I: kopiist of bezitter? Suggesties vanaf de zijlijn', in: *Queeste* 5 (1998), 160-171.
- Brinkman, Herman, 'Het Comburgse handschrift en de Gentse boekproductie omstreeks 1400', in: *Queeste* 5 (1998), 98-113.
- Brinkman, Herman, ongepubliceerd onderzoek, 1999.
- Brinkman, Herman, 'Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem', in: *Nederlandse letterkunde* 5 (2000), 21-46.
- Brinkman, Herman & Herman Mulder, 'Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiïstencollectief. Hs. Brussel KB 16.762-75 en het Comburgse handschrift', in: *Queeste* 10 (2003), 27-78.
- Brinkman, Herman & Janny Schenkel (ed.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22 I-II*. Hilversum: Verloren, 1997 (Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden 4).
- Brinkman, Herman & Janny Schenkel (ed.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623 I-II*. Hilversum: Verloren, 1999 (Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden 7).
- Coun, Theo, 'Codicologie of archeologisch graafwerk in middeleeuwse boeken', in: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens & Frank Willaert (red.), *Medioneerlandstiek*. Hilversum: Verloren, 2000, 71-84 (Middeleeuwse Studies en Bronnen 69).
- Cuvelier, J., 'Eene onbekende rijmkronek van het begin der XIVe eeuw', in: *Verlagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde* (1928), 1039-1053.
- Gaspard, Camille & Frédéric Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique I-III*. Brussel: Bibliothèque Royale Albert Ier, 1984-1989 (eerste druk Parijs, 1937-1945).
- Gumbert, Johann Peter, "Modern' layout in classical manuscripts", in: Claudio Leonardi & Birger Munk Olsen (red.), *The classical tradition in the Middle Ages and the Renaissance: proceedings of the first European Science Foundation Workshop on "The reception of classical texts" (Florence, Certosa del Galluzzo, 26-27 June 1992)*. Spoleto: Centro Italiano di Studi Sull'alto Medioevo, 1995, 24-38 (Biblioteca de "Medioevo Latino" 15).
- Gumbert, J.P., *Codicologische eenheden – opzet voor een terminologie*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2004 (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen: Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 67, no. 2).
- Gysseling, Maurits, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) I-VII. Reeks II: Literaire handschriften*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980.
- Handschrift-Van Hulthem (KBR 15.589-623). Facsimile*. Brussel: Centrum voor de Bibliografie van de Neerlandistiek, 1999.
- Hasenohr, Geneviève, 'Les recueils littéraires français du XIIIe siècle: public et finalité', in: R. Jansen-Sieben & H. van Dijk (red.), *Codices miscellaneorum. Brussels Van Hulthem Colloquium 1999 – Archief en Bibliotheekwezen in België. Extranummer* 60, 37-50.
- Hogenelst, Dini, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse spreektaal I-II*. Amsterdam: Prometheus, 1997 (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 16).
- Hüsken, W.N.M., B.A.M. Ramakers & F.A.M. Schaars, *Trou moet blijken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijderskamer 'de Pellicanisten' I-VIII*. Assen: Quarto, 1992-1998.
- Hüsken, Wim N.M. & Frans A.M. Schaars, *Sandrijn en Lanslot: Diplomatische uitgave van twee toneelrollen uit het voormalig archief van de Rederijderskamer De Fiolieren te 's-Gravenpolder*. Nijmegen/Grave: Alfa, 1985.
- Jacobs, J.A. (ed.), *Jan de Weert, Nieuwe doctrinael of spiegel van sonden*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1915.
- Jansen-Sieben, Ria (red.), *'s Levens felheid in één band. Handschrift-Van Hulthem*. s.l.: Centrum voor de Bibliografie van de Neerlandistiek, 1999.
- Jansen-Sieben, R. & H. van Dijk (eds.), *Codices miscellaneorum. Brussels Van Hulthem Colloquium 1999 – Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer* 60.

- Jungman, G., & A. van Gijzen, 'Het lot van een orakelboek. Een bijdrage tot de reconstructie van het handschrift-Van Hulthem', in: *Millennium* 9 (1995), 27-45.
- Jungman, M.E.M. & J.B.Voorbij, *Repertorium van teksten in het handschrift-Van Hulthem (hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623). Cd-rom met een Inleiding*. Hilversum:Verloren, 1999.
- Kestemont, Mike, 'Seghers wapenfeiten. Oude en nieuwe hypotheses omtrent de "Trojeroman", het huis van Gaasbeek en het handschrift-Van Hulthem', in: *Spiegel der Letteren* 52 (2010), 249-275.
- Kienhorst, H., 'Middel nederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object', in: Gerard Sonnemans, *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994*. Hilversum:Verloren, 1996, 39-60 (Middeleeuwse Studies en Bronnen 51).
- Kienhorst, Hans & Kees Schepers, *Het Wiesbadense handschrift. Hs. Wiesbaden Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10*. Hilversum:Verloren, 2009 (Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden 11).
- Klein, Jan Willem, '(Middel nederlandse) handschriften: produktieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste* 2 (1995), 1-30.
- Kuiper, Willem, 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in Middel nederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), 50-85.
- Kwakkel, Erik, *Die dietsche boeke die ons toebehoren. De kartuizers van Herne en de productie van Middel nederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven: Peeters, 2002 (Miscellanea Neerlandica 27).
- Lyna, Frederik & Willem van Eeghem (eds.), *Jan van Stijvoorts Refereinenbundel anno 1524 I-II*. Antwerpen: De Sikkel, [1929-1930].
- Obbema, Pieter, 'De overlevering van de literaire handschriften', in: Pieter Obbema, *De middeleeuwen in handen*. Hilversum:Verloren, 1996, 77-90.
- Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam: Meulenhoff, 1988.
- Pleij, Herman, 'Het beeld van Brussel in de literatuur van de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd', in: *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld*. Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2000, 140-148.
- Pleij, Herman, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2007.
- Reynaert, J., 'Het Comburgse handschrift en de Gentse "Ghesellen van den Ringhe"', in: *Spiegel der Letteren* 35 (1993) 63-66.
- Rouse, Richard H. & Mary A. Rouse, *Manuscripts and their makers. Commercial book producers in medieval Paris 1200-1500 I-II*. Londen: Harvey Miller, 2000.
- Schenkel, Janny, 'Het handschrift-Van Hulthem, het Comburgse handschrift en de scriptoriumhypothese', in: *Queeste* 4 (1997), 42-59.
- Sonnemans, G., 'What's in a name? Het belang van opschriften in verzamelhandschriften', in: Gerard Sonnemans, *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994*. Hilversum:Verloren, 1996, 61-78 (Middeleeuwse Studies en Bronnen 51).
- Steenbergen, G. Jo, *De bekeeringe Pauli*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1953 (Zwolse drukken en herdrukken voor de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 3).
- Truwanten. Een toneeltekst uit het handschrift-Van Hulthem* (ed. werkgroep van Brusselse en Utrechtse neerlandici). Utrecht: HES Uitgevers, 1987³ (eerste druk: 1976).
- Van Anrooij, W., '29 september 1399: In Brussel vinden twee mirakelen plaats, die kort daarop in het handschrift-Van Hulthem worden opgeschreven', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Contact, 1993, 86-91.
- Van Anrooij, Wim, 'Wijsheid is de hoogste gave Gods. De ontdekking van een strofische sproke in het handschrift-Van Hulthem', in: *Spiegel der Letteren* 50 (2008), 409-432.
- Van Anrooij, Wim, *Literarische Kleinformaten im Spiegel mittelniederländischer Sammelhandschriften*. Basel: Schwabe, 2009 (Freiburger Mediävistische Vorträge 2).

- Van Anrooij, W. & A.M.J. van Buuren, 's Levens felheid in één band: het handschrift-Van Hulthem', in: Herman Pleij e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam: Prometheus, 1991, 184-199 en 385-391 (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 4).
- Van Buuren, A.M.J., "Der clerken boec moeten si lesen." Daſb.e "Disticha Catonis" en het "Boec van Catone", in: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994, 70-85 en 373-380 (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 9).
- Van Daele, Rik, 'Kroniek', in: *Tiecelijn* 12 (1999), 96-97.
- Van Dijk, Hans, 'Verzamelhandschriften', in: Ria Jansen-Sieben (red.), 's *Levens felheid in één band. Handschrift-Van Hulthem*. s.l.: Centrum voor de Bibliografie van de Neerlandistiek, 1999, 111-127.
- Van Dijk, Hans e.a. (eds.), *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem. Zeventien teksten uit hs. Brussel, K.B., 15.589-623 uitgegeven en ingeleid door neerlandici, verbonden aan tien universiteiten in Nederland en België*. Hilversum: Verloren, 1992 (Middeleeuwse studies en bronnen 33).
- Van Eeghem, W., *Brusselse dichters I-V*. Brussel: Simon Stevin, 1958-1963.
- Van Hoorebeeck, Céline, 'KBR 9411-26', in: Bernard Bousmanne & Céline van Hoorebeeck (red.), *La librairie des ducs de Bourgogne I-IV*, Turnhout: Brepols, 2000-2009, 134-142.
- Van Oostrom, Frits, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- Van sente Brandane: tentoonstelling, 14 okt.-23 dec. 1968*. Utrecht: Instituut De Vooy, 1968 (Naar de letter 2).
- Vanderheijden, Jan F., 'Nog een Nederlandsch "vado mori-gedicht"', in: *Tijdschrift voor Taal en Letteren* 20 (1932), 94-104.
- Watteeuw, Lieve & An Peckstadt, 'Het handschrift-Van Hulthem als object. De conservatie van het handschrift-Van Hulthem', in: Ria Jansen-Sieben (red.), 's *Levens felheid in één band. Handschrift-Van Hulthem*. s.l.: Centrum voor de Bibliografie van de Neerlandistiek, 1999, 129-141.
- Wattenbach, W., *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig: Von S. Hirzel, 1896.
- Westphal, Sarah, 'The Van Hulthem Ms and the compilation of medieval German books', in: Jansen-Sieben, R. & H. van Dijk (eds.), *Codices miscellaneorum. Brussels Van Hulthem Colloquium 1999 – Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 60*, 71-89.
- Willems, J.F., 'Fragmenten van eene oude verzameling van zedelijke gedichten', in: *Belgisch museum voor de Nederduitsche taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands* 8 (1844), 447-453.

Websites

- www.bibliotheek.leidenuniv.nl/bijzondere-collecties/handschriftenarchievenbrieven/bnm.html
- www.dbnl.org
- www.dynamicsofthemedievalmanuscript.eu
- www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/cb/0072
- www.handschriftencensus.de
- www.heranet.info
- www.lib.ugent.be/nl
- www.liederenbank.nl
- www.mmdc.nl

Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Queeste is een internationaal en meertalig tijdschrift op het gebied van de middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden (tot 1600). Het wil recht doen aan de meertaligheid van deze regio door niet enkel aandacht te besteden aan Nederlandstalige literatuur, maar ook ruimte te bieden voor de bestudering van teksten in het Frans, Duits, Engels of Latijn. Ook teksten die niet tot de literaire canon worden gerekend, kunnen in het tijdschrift aan bod komen. De beoordeling van de inzendingen gebeurt via *double-blind peer review*.

Queeste. Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Queeste is an international, multi-lingual, peer-reviewed journal in the area of medieval literature in the Low Countries (to 1600). The journal reflects the multi-lingual nature of this region by providing a forum for research results on literature in Dutch as well as in a variety of other languages, such as French, German, English and Latin. The journal's definition of 'literature' is inclusive rather than exclusive and studies on non-canonical texts are welcome.

Queeste. Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Queeste est une revue internationale multilingue consacrée à l'étude de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas (jusqu'en 1600). Pour refléter la situation multilingue de ces régions, *Queeste* accueille aussi bien les contributions qui étudient la littérature en langue néerlandaise que les études de la littérature française, allemande, anglaise ou latine. La revue réserve également une place à l'étude de textes qui n'appartiennent pas au canon de la littérature médiévale. Tout article est soumis à l'avis de lecteurs (*double-blind peer review*).

Queeste. Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Queeste ist eine internationale und mehrsprachige Zeitschrift für den Bereich der niederländischen Literatur des Mittelalters (bis etwa 1600). Sie möchte der Mehrsprachigkeit dieses Gebietes gerecht werden, indem nicht nur die Erforschung niederländischsprachiger Werke berücksichtigt werden soll, sondern auch Studien zur französischen, deutschen, englischen oder lateinischen Literatur Platz geboten wird. Auch Texte, die nicht zum literarischen Kanon gezählt werden, können in der Zeitschrift beleuchtet werden. Die Beurteilung der eingesandten Beiträge geschieht durch einen *double-blind peer review*.

—————> www.queeste.verloren.nl

Inhoud/Contents

DANIËL ERMENS	Het handschrift-Van Hulthem in vergelijkend perspectief <i>Over het nummeren van de teksten en het tellen van de verzen</i>	1
EVERT VAN DEN BERG	<i>Beati pauperes spiritu</i> in Gaesdonck <i>Lotgevallen van een preek van Eckhart</i>	29
BART BESAMUSCA	Naar aanleiding van .../Apropos of ... <i>Ene andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek.</i> AN FAEMS EN MARJOLEIN HOGENBIRK (red.)	45
DICK E.H. DE BOER	<i>WBG Weltgeschichte. Eine globale Geschichte von den Anfängen bis ins</i> <i>21. Jahrhundert. Band III & IV.</i> JOHANNES FRIED UND ERNST-DIETER HEHL (eds.), WALTER DEMEL (ed.)	49
YOURI DESPLENTER	<i>Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de</i> <i>hand van Suso's "Honderd artikelen".</i> JOSÉ VAN AELST	52
JUDITH KESSLER	<i>De letter levend maken. Opstellen aangeboden aan Guido de Baere bij zijn</i> <i>zeventigste verjaardag.</i> KEES SCHEPERS & FRANS HENDRICKX (red.)	55
ERIC M. MOORMANN	<i>De Mond der Waarheid. De Bocca della Verità te Rome in woord en beeld van</i> <i>Middeleeuwen tot heden.</i> WIM VAN ANROOIJ	58
ANDREA VAN LEERDAM	<i>De reis van Sint Brandaan. Kritische editie van de Middelnederlandse tekst</i> <i>naar het Comburgse handschrift, met vertalingen van de Middelnederlandse</i> <i>en Middelhoogduitse Reis-versie en van de Oudfranse en Middelnederlandse</i> <i>Navigatio-versie.</i> LUDO JONGEN, JULIA SZIRMAI & JOHAN WINKELMAN (ed.)	59